

उपनिषत्संग्रहः

तैत्तिरीयोपनिषत्

शिक्षावल्ली

टीका प्राकृतार्थसहिता

अयं ग्रंथः

ज्ञानदामादिसंपत्तिमतामधिकारिणां परब्रह्मज्ञानावाप्तयर्थं

रामचंद्रसूनु व्यंकटेशशर्मणा संस्कृतः

पुण्याख्यपत्तने

शुक्रवार वीथ्यां ज्ञानप्रकाश मुद्रणालये मुद्रितः

शाकाब्दाः १८१४

[अर्थप्रकारकं स्वामित्वं स्वहस्त्येस्थापितं]

मौल्यं एकोरुप्यकः

उपनिषत्संग्रहः

तैत्तिरीयोपनिषत्
शिक्षावल्ली.

संस्कृत टीका व मराठी अर्थ व समजुतीच्या
टिपा ह्यांसहित.

हा ग्रंथ

ज्ञाति, इंद्रियनिग्रह, वैराग्य इत्यादि गुणांनी संपन्न भ्रशा
अधिकारीजनांस परमेश्वराचें ज्ञान मिळण्याकरितां

व्यंकटराव रामचंद्र

ह्यांनी तयार केला तो

पुणे, शुक्रवार पेंठ येथें,

“ ज्ञानप्रकाश ” छापखान्यांत छापिला.

शके १८१४.

[सर्व हक राखून ठेविळे आहेत.]

किंमत एक रुपया.

शुद्धिपत्र.

पृष्ठ.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
९	२५	ज्योतिष्वधि	ज्योतिष्वाधि
१०	१८	अम्नापकं	अम्नामकं
१२	८	अंतेवाधि	अंतेवासी
१३	१९	सुवर्गेण	सुवर्गेण
१४	२४	घ	व, नसणे हें असणे शुद्ध आहे.
१५	२२	सर्ववाग्व्याप्तेः	सर्ववाग्व्याप्तेः
१९	२२	विस्तारवती	विस्तारयंती
१९	२७	इण्मताविति	इण्गताविति
२२	१३	प्रामुवंति	प्रामुवंतु
२३	१३	भूर्भुवः	भूर्भुवः
२६	२१	महशब्द	महःशब्द
३८	९	पंचकड्यानीं	पंचकड्यानां
४०	१५	मच्छादि	मत्स्यादि
४८	२३	व्यवच्छेत्सीः	व्यवच्छेत्सीः
५०	१७	तेषा	तेषां
५१	१६	विहार्य	विहाय
५५	९	यच्छन्दसा	यश्छन्दसा

उपोद्घातांत. " श्रीशैल्य " चे जागी " श्रीशैल " वाचावें.

उपोद्घात.

सर्व मनुष्ये ज्ञान मिळविण्याला सारखे अधिकारी नसतात. उदाहरण, शाळेत एकाच गुरूजवळ शिकणारे पुष्कळ विद्यार्थी असतात, परंतु ते सर्व सारखे विद्वान होत नाहीत. कांहीं उत्तम विद्वान होतात, कांहीं मध्यम होतात, व कांहीं कनिष्ठ होतात. ह्याचें कारण विद्यार्थ्यांमध्ये बुद्धीचे प्रकार निरानेराळे असतात किंवा त्यांची इतर स्थिति निरानेराळी असते. शिष्य बुद्धिमान असतो परंतु त्याला द्रव्यसामर्थ्य नसतें, द्रव्यवान असतो परंतु त्याला बुद्धि नसते, द्रव्य व बुद्धि हीं असतात परंतु शिकण्याची इच्छा नसते, किंवा अशक्त रोगी असल्यामुळे त्याच्यानें अभ्यासाची मेहेनत होत नाही, किंवा अभ्यास करित असताच तो मरतो, इत्यादि अनेक कारणांमुळे सर्वांना सारखें ज्ञान मिळत नाही.

सर्व ज्ञानामध्ये ब्रम्हज्ञान हें फार सूक्ष्म असून प्राप्त होण्यास अतिशय कठीण आहे. हें ज्ञान मिळण्याला उत्तम बुद्धि व शांत चित्त पाहिजे. उत्तम बुद्धि फार विरळा असते. उत्तम बुद्धि असणें हें पूर्वजन्मार्जित सत्कर्माचें फळ आहे. बहुतकरून मनुष्याचें चित्त इतकें चंचळ व गलबललेलें असतें कीं, तें एकाग्र होत नाही. ह्याचा अनुभव बहुतेकांना आहे. एका गोष्टीकडे चित्त लाविलें असतां तें तिकडेच कायम न रहातां हजारों विषयांकडे भटकतें, चित्त एकाग्र करण्याकरितां आपण शांत स्थळीं डोळे झांकून एकाच पदार्थाकडे लक्ष ठेवून कांहीं वेळ स्वस्थ बसवें म्हणजे चित्त त्याच पदार्थावर एकसारखें न राहातां अनेक गोष्टींकडे चित्त कसें भटकत जातें ह्याचा अनुभव येतो. जर आपण एक घटकाभर अमुक देवळांतील रामाच्या मूर्तीकडे लक्ष लावून राम राम म्हणत बसण्याचें मनांत आणून तसें करित बसलों असतां कदाचित्त तोंडानें राम राम म्हणणें चालतें परंतु मूर्तीवरील लक्ष निघून दुसऱ्या

अनेक पदार्थांकडे जाते असे आढळेल. चित्त आपले स्वाधीन नाही तर त्यांत अनेक प्रकारच्या कुकल्पना येतात. उदाहरणार्थ, जर आला कोणी प्रियकर नातलग दुसऱ्यागांवी फार आजारी असून त्याच्या समाचाराकारितां उतावळीने त्या गांवी जाऊं लागलों असा त्याच्या प्रकृतीच्या संबंधानें अनेक कुकल्पना मनांत कशा येतात ह्याचाही अनुभव बहुतेकांना आहे. ह्याशिवाय राग द्वेष मद मत्सर इत्यादिक कारणांनी मनांत नानाप्रकारच्या कुकल्पना येत असतात हेही आपणास माहित आहे. अशा मनुष्याचें चित्त शांत व शुद्ध करण्याची तजवीज प्रथम केल्याशिवाय त्याला ब्रम्हज्ञानाच्या उपदेशाचा कांहीं उपयोग नाही. अशा मनुष्याचें चित्त शांत व शुद्ध करण्यास्तव कर्म मार्ग योजिला आहे. ब्रम्हणानें जीं काय कर्म करावीत तीं वेदांत व धर्मशास्त्रप्रकरणीं अनेक ग्रंथांत सांगितली आहेत. जो जातीचा खरा ब्रम्हण आहे व ज्याचे वाडवडील ब्रम्हणधर्मानें चालत आले आहेत त्यास वेदोक्त ब्रम्हकर्म काय आहेत हें सहज माहित असतें.

जो मंद बुद्धीचा मनुष्य ब्रम्हज्ञानाची इच्छा करितो त्यानें कसें वागावे, काय कर्म करावीत, व त्यास काय माहित असलें पाहिजे हें ह्या उपनिषदांत थोडक्यांत सांगितलें आहे. म्हणून ह्या उपनिषदास शिक्षावल्ली असें नांव दिलें आहे. ह्यांत सांगितल्याप्रमाणें जो कर्म करित जाईल त्यासच ब्रम्हज्ञान मिळण्याचा अधिकार आहे.

चित्त शुद्ध करण्याचे जे अनेक उपाय आहेत त्यांपैकी तीर्थयात्रा करणें हा एक महत्त्वाचा उपाय आहे. यात्रा करण्याची मुख्य ठिकाणें उत्तर व दक्षिण हिंदुस्थानांत फार आहेत. यात्रेस जाणाऱ्या लोकांचा समुदाय नेहेमी बराच मोठा असतो. ह्यास्तव यात्रेसंबंधी माहिती पुष्कळ लोकांना उपयोगी पडणार आहे. म्हणून यात्रेविषयी खालीं वर्णन दिलें आहे.

आपण जेवें राहातो तेथून काशीयात्रेस निघण्याचे दिवशीं घृतश्राद्ध हें नांदीश्राद्धाच्या रीतीप्रमाणें करून हातामध्ये तुपाचें भांडें घेऊन

जमिनीवर तुपाचे येथे पाडीत पाडीत यात्रेस जाण्याच्या वाटेनें एक कोस-
 भर जावें, व तेथें त्या दिवशीं भोजन करून राहावें. दुसरे दिवसापासून
 प्रत्येक दिवशीं प्रातःकाळीं स्नानसंध्या करून अभीला होम देऊन देवाची
 पूजा करून देव व अभिकुंड मस्तकावर घेऊन बारा घटकेपर्यंत जित-
 कें चालवेल तितकें वाटेनें चालत जावें. नंतर जो गांव लागेल तेथें
 राहून मध्यान्हकाळीं स्नानसंध्या, नैवेद्यवैश्वदेव, भोजन, इत्यादि करून
 सायंकाळची संध्या तेथें करून तेथें मुक्काम करावा. ह्याप्रमाणें मार्ग क्रमीत
 जावा. ह्याप्रमाणें करण्याची शक्ति नसल्यास घोड्यावर बसून जावें. तसें न
 होईल तर बैलगाडीत जावें. परंतु अशाप्रमाणें वागणूक करण्यास हल्लींच्या
 स्थितीला बरोबर मेळ बसत नसल्यामुळे आगगाडीचा उपयोग करणें
 प्राप्त पडतें. गोदावरी नदीच्या दक्षिणेस जो यात्रेकरू राहात असेल
 त्याणें गोदावरी नदीचे दक्षिण घेऊन तेथील विधि करण्यासाठीं नाशिक
 अथवा नगर जिल्ह्यांत पुणतांबें ह्या क्षेत्रीं जावें. तेथें नारळ, हळदकुंकू,
 बदाम, खारीक वगैरे पांच फळे, व शक्तनुसार द्रव्य घेऊन गोदावरीचे
 दर्शनास जावें. गोदावरीपुढें विडा, नारळ व दक्षिणा ठेवून नमस्कार
 करावा. व तेथील ब्राह्मणाची मदत घेऊन ते सांगीतील त्याप्रमाणें मंत्र म्हणून
 फळ पैसा गंधफूल अक्षता हे आजळीत घेऊन पाण्यानें पांच अर्घ्ये नदीत
 सोडावी. नंतर नदीत एक स्नान करून सौराचा संकल्प करावा, आणि
 क्षौर केल्यावर भस्म इत्यादिक दहा प्रकारचीं स्नाने करावीं. इतके वेळां
 स्नाने करण्याची ताकद नसल्यास तितके वेळां मार्जन करावें. आपलीं
 पापें नाहीशीं होण्यास्तव आपले शक्तीप्रमाणें होतिल तितकीं कच्छे सो-
 डावीत. त्या दिवशीं उपोषण करावें. दुसरे दिवशीं महालयाप्रमाणें सर्व
 पितरांच्या उद्देशानें तीर्थश्राद्ध करावें, व श्राद्धसांग होण्यास्तव एक गोप-
 दान द्यावें. सवडीप्रमाणें त्याच दिवशीं अगर दुसरे दिवशीं क्षेत्रातील
 देवांचीं दर्शनें घ्यावीं. तिसरे दिवशीं गोदावरीची पूजा करावी, सौभाग्य-
 वायन द्यावें, शक्तनुसार ब्राह्मणसुवासिनी द्यांस भोजन घालवें. ह्या

प्रमाणें तीन दिवस राहून चवथे दिवशीं यात्रा सांग होण्यासाठीं क्षेत्राहून निघते वेळीं उपाध्यास शक्त्यनुसार दाक्षिणा देऊन पुढें जाणें करावें. ह्या पुढें जबलपुराच्या आलीकडे तीन कोसांवर नर्मदा नदी लागते तेथें एक क्षेत्र आहे. त्या ठिकाणींही गोदावरी प्रमाणेंच सर्व विधि करावा. तेथून प्रयाग ह्यणजे अलाहाबादेस जावें.

प्रयाग.

प्रयागांत यात्रेकरी लोक धारागंज येथें उतरतात. त्या ठिकाणीं जे उपाध्ये आहेत त्यांना प्रयागवळ असें म्हणतात. प्रयागांत भागीरथी, यमुना व सरस्वती ह्या तीन नद्यांचा संगम आहे. भागीरथीचे पाणी पांढरें आहे, यमुनेचे पाणी काळेंभोर आहे, व सरस्वतीचे पाणी तांबूस आहे. ह्या तिन्ही नद्यांच्या संगमास त्रिवेणी असें म्हणतात. सरस्वती ही नेहमीं दिसत नसून सकाळचे प्रहर दिवसाचे सुमारास किल्ल्याजवळ तांबडें पाणी लखलखतांना दृष्टीस पडते. ह्या त्रिवेणी संगमावर जाऊन तेथें गोदावरी प्रमाणें गंगाभेट, अर्घ्य, क्षौर, स्नानें, उपोषण, तीर्थश्राद्ध, त्रिवेणी पूजा हे सर्व विधि करावेत. प्रयागांत सर्व गोष्टींपेक्षां मुंडणाचें माहात्म्य अधिक आहे. ज्यांस बाप आहे त्यांस इतर क्षेत्रांत क्षौर नाहीं, परंतु प्रयागांत त्यांसही क्षौर आहे. इतर क्षेत्रांविषयीं असा नियम आहे कीं, तेथें एकदां तीर्थ-विधि केल्यावर दाहा महिन्यांत त्या ठिकाणीं जाणें शालें असतां पुनः तीर्थविधि करणें जरूर नाहीं, परंतु प्रयागास हा नियम लागत नसून तेथें केव्हांही गेलें तरी तीर्थविधि करावा लागतो. प्रयागास प्रायश्चित्तावदल कृच्छ्रें सोडतांना सातपासून तीनशेंसाठपर्यंत शक्त्यनुसार पाहिजे तितकीं कृच्छ्रें सोडावीत. ह्या ठिकाणीं पांच वर्षांचे आंतील मुलींचे मुंडण करितात. तेथें सुवासिनी स्त्रियांचा वेणीदान म्हणून एक विधि आहे. वेणीदान हें प्रथम जाणाऱ्यांस करावें लागतें. वेणीदानाची रीति अशी आहे कीं, प्रथम घरीं चांगल्या मुहुर्तावर बायकोनें चांगल्या बांगड्या भरून नवराबायकोनें मंगलस्नान

करावें. पुण्याहवाचन नांदीश्राद्ध करून बायकोने पिवळें पातळ नेसावें व नवऱ्याने पिवळें धोतर नेसून पिवळेंच पांघरावें, आणि हातामध्ये सूपवाणाचें सर्व सामान घेऊन वाजंत्रीवगैरे लावून मोठ्या मंगळ रीतीने त्रिवेणीवर जावें. पूर्वी नवऱ्याने ज्याप्रमाणे मोठा संकल्प करून प्रायश्चित्ताची कृच्छ्रे सोडलेली असतात, त्याप्रमाणे बायकांकडूनही मोठा संकल्प करवून त्यांजकडून कृच्छ्रे सोडवितात. नंतर त्रिवेणीची यथासांग पूजा करून नंतर नवऱ्याने बायकोची वेणी घालावी, अशा प्रसंगी प्रयागवळ बरीच दक्षिणा लादतो. शिवाय दर वेणीदानास सरकारी कर आठ आणे पडतो व मुलींचे मुंडण करण्यास चार आणे सरकारी कर पडतो. नंतर नवऱ्याने कातर घेऊन बायकोची वेणी तीन बोटे कातरावी, आणि कातरलेली वेणी सुपांत ठेवून ते सूप त्रिवेणीत सोडावें. विधि सांग होण्याकरितां घरी आल्यावर ब्राह्मण व सुवासिनी ह्यांचे भोजन करावें. विधवा स्त्रियांस सर्व विधि पुरुषाप्रमाणेच आहे. मकरसंक्रांतीमध्ये प्रयागास यात्रेचा भरणा जमतो, व त्यांत मकर राशींत गुरु व सूर्य हे दोन्ही असल्यास अतिशय मोठी यात्रा जमते. ह्याच सुमारास म्हणजे पौष वद्य ३० स अर्धोदय किंवा महोदय पर्व असतो त्या वेळीं अतिशय यात्रा जमते. जे गरीब लोक अशा वेळीं येतात ते फक्त क्षौर व स्नान करितात. मकरसंक्रांतीचे सुमारास धारागंजाहून त्रिवेणीस जाण्याचे रस्त्यावर अनेक प्रकारचे सामानाचीं दुकाने बसतात. त्यांत तऱ्हेतऱ्हेचीं पितळेचीं भांडीं, मेवामिठाई, धान्ये, चुरमुरे, चिवडा इत्यादि, कागद, चाकू, काग्या, इत्यादि सर्व पदार्थ विकण्यास आलेले असतात. दुकानांचे मधून मधून गोसावी बैरागी वगैरे साधुलोकांच्या छपऱ्या असून त्यांमध्ये ते आपआपले प्राणायाम करण्याचे वगैरे उद्योगांत असतात. कोणी मोठमोठाले देव्हारे मांडून पूजा व भजन करितात. ह्या बाजारापुढें जो बाजार लागतो त्यांत फुलें तुळशी ह्यांचे ढिगाचे ढाग पडलेले असतात. त्यापुढें घांटी लोकांचे चौरंग त्यावर मोठमोठालीं निशाणे व छऱ्या असे पुष्कळ

दृष्टीस पडतात. त्रिवेणीत यमुना स्थीर वहाते, परंतु भागीरथीच्या ओघाचा कांहींच नियम नसून पाणी नेहमी कमीजास्त होत असते. धारागंजाहून त्रिवेणी सुमारे दीड कोस आहे. तेथे बडोके लोक पायानेच जातात. परंतु थंडीचे दिवसांत वाळूचा रस्ता फार थंड असल्याकारणाने पायाने जाण्यास फार अडचण पडते. म्हणून श्रीमंत लोक मेण्यांत बसून जातात. त्रिवेणीत तऱ्हेतऱ्हेच्या नावा दृष्टीस पडतात, व कांहीं नावा जलमंदिरप्रमाणे भासतात. कित्येक लोक प्रातःकाळी त्रिवेणीवर स्नान करून दोन प्रहरचे वेळी शुद्ध भागीरथीच्या दशाश्वमेध घाटावर स्नान करितात. त्रिवेणीला व शुद्ध भागीरथीला कोठेही दगडी घाट बांधलेला नाही. यात्रेकरी लोक जी भागीरथी भरून आणितात ती दशाश्वमेधाहून भरून आणितात. कारण यमुनासंगम झाल्यावर भागीरथीचे पाणी नीट राहात नाही. प्रयागास मुख्य मुख्य देवस्थाने आहेत ती येणेप्रमाणे:—

१. त्रिवेणी.

२. माधव. माधवाची दोन देवळे आहेत. एक धारागंजांत आहे व दुसरे यमुनेच्या पलीकडे आहे. धारागंजांतले वेणीमाधवाचे देवळांत राजकीय शोभा विशेष आहे व यमुनेपलीकडाले देवळांत एकांतपणाने तपश्चर्या करण्याला उत्तम सोय आहे. वेणीमाधवाला लोक नावेत बसून जातात.

३. सोमनाथ. हे देऊळ त्रिवेणी संगमाचे पलीकडे आहे. तेथे महादेवाचे स्थान अरण्यांत आहे. सभोवती बागवतीच्या असत्यने देवाल्यास मोठी शोभा येते. साधु बैरागी लोक ह्या ठिकाणी मोठ्या उत्कंठेने तपश्चर्येसाठी राहतात. त्रिवेणी व सोमेश्वर ह्यांचे वर्णन ऋग्वेद संहितेच्या पांचवे अष्टकांत आले आहे.

४. भरद्वाज. हे भरद्वाज ऋषाचे स्थान आहे. येथे महादेवाची पिंडी व भरद्वाज ऋषि व आणखी दुसरे देव ह्यांच्या मूर्ति आहेत. हे स्थान मीठगंजाचे सुमारास आहे.

५. वासुकि. हे स्थान धारागंजाचे नजीक अरण्यांत आहे. येथे महादेवाची पिंडी असून शेवाची मूर्ति आहे. येथून शुद्ध गंगा फार जवळ दिसते.

६. अक्षयवट. हे वडाचे झाड किड्यांत आहे. किड्या मोठा भव्य असून भूपकोट आहे. त्यास बुद्धज मोठमोठाले आहेत. त्याचे आंत मोठमोठाल्या इमारती मजबूद व सुरेख अशा आहेत. झाड भुयारांत आहे. तेथे सुमारे पंधरावीस पाहिल्या उतरून जावे लागते. दिव्याशिवाय जातां येत नाही. तेथे नाशिकांजलि सितागुंफेची आठवण होते. झाडा सभोवती देवाच्या अनेक मूर्ति आहेत.

७. सगरकूरु. येथे सगर राजाचे मुठगे कमील महामुनीच्या शापाने भस्म होऊन पडलेले असतां त्यांचा उद्धार भागीरथीच्या योगाने होऊन ते स्वर्गास गेले.

८. सरस्वती.

प्रयागांत पेटे, दही, पितळेचीं भांडीं, पेरू, बेरें, हे जिनस फार चांगले आहेत. रावडी म्हणून दुधाचा बासुंदीपेक्षाही घट्ट पदार्थ केलेला असतो तो खाण्यास फार चांगला आहे.

काशी.

यात्रेकरू बहुधा प्रयागांत मकराचा एक महिनाभर राहून मग तेथून काशीस जातात. प्रयागात झालेला त्रिवेगीचा संगम तसाच पुढे काशीस गेला आहे. काशीस भागीरथीच्या काठीं चक्रपुष्करिणी नांवाचे एक तीर्थ आहे, तेथे गंगापुत्र म्हणून उपाध्ये असतात. ह्या तीर्थांत स्नान करण्यास्तव त्यांस कर ते जसा ठरवितील तसा द्यावा लागतो. निदान सवा रूपया पडतो. ह्या तीर्थाचे स्नान घडल्याशिवाय क्षीर होत नाही. हे स्नान व मनिर्कगिकेच्या घाटावरील क्षीर झाल्यावर तीर्थश्राद्धपर्यंतचा विधि प्रयागामार्गेच येथे करावा लागतो. काळभैरवाचे एक स्थान आहे. याचे दर्शन घेऊन त्याजपुढे साखरेचा घोडा व वडा ठेवून

नमस्कार करून बाहेरील बाजूस येऊन तेथे काळभैरवाचा गंडा बांधून घ्यावा लागतो, व तो बांधणारा तोंडाने कांहीं श्लोक म्हणून गंडा बांधून घेणाराच्या अंगावरून सोटा फिरवितो व पाठीवर सोटा हळूच एक दोन वेळां आपटतो. ह्याप्रमाणे काळभैरवाचे दर्शन घेऊन काळाष्टक म्हणून काळभैरवाकरितां आठ ब्राम्हणांस भोजन घालवें. काळभैरवास नैवेद्य नेते वेळीं त्यांत ११ वडे असावे लागतात.

पंचतीर्थीं म्हणून एक विधि आहे. तो असा:—१. काशीच्या वरच्या बाजूस अशी नांवाचा एक घाट आहे. ह्या ठिकाणीं अशी नदीचा व भागीरथीचा संगम होतो. तेथे भागीरथीमध्ये स्नान करून श्राद्ध करावें लागते. हे श्राद्ध कोणी प्रत्यक्ष ब्राम्हण बसवून करितात, कोणी चटश्राद्ध करितात, किंवा कोणी नुसते पिंडदान करितात. २. अशीचे आलीकडे दशाश्वमेध नांवाचा घाट आहे. तेथेही अशीचे घाटावरीलप्रमाणे श्राद्ध करावें लागते. ३. तेथून काशीचे खालचे बाजूस शेवटील टोंकास वरूणासंगम नांवाचा घाट आहे. ह्या ठिकाणीं वरूणा नदीचा व भागीरथीचा संगम होतो. तेथेही वरीलप्रमाणे श्राद्ध करावें लागते. ४. ह्यापुढे पंचगंगा नांवाच्या घाटावर येऊन तेथे श्राद्ध करावें लागते. ह्या घाटावर बहुधा सर्व लोक प्रातःकाळचे स्नान करितात. ५. अखेरीस मनिकर्णिकेच्या घाटावर श्राद्ध करावें लागते. ह्या घाटावर बहुधा सर्व लोक मध्यान्हकाळीं स्नान करितात. ह्याप्रमाणे हीं पांच श्राद्धे कोणी एका दिवसांत करितात अथवा अशी व दशाश्वमेध हीं दोन एक दिवसांत करून दुसरे दिवशीं वरूणासंगम, पंचगंगा व मनिकर्णिका अशीं तीन श्राद्धे करितात. येणेप्रमाणे पंचतीर्थीं विधि आहे. मनिकर्णिकेजवळच थोड्या अंतरावर काशीतील प्रेतें जाळण्याची जागा आहे, त्यास महास्मशान असें म्हणतात. प्रेतें जाळण्याबद्दल डोंब लोक ती जागा आपली असल्यामुळे प्रेतें जाळणाराकडून कर घेतात. प्रेतें पुष्कळ असल्यास प्रेत सर्व जळून देतां तसेंच भागीरथीत लोटून देतात.

द्वानंतर पिशाचमोचन म्हणून एक विधि करावा लागतो. दशाश्व-
मेधाच्या बाजूस.....नांवाचे एक तीर्थ आहे. तेथे पंचतीर्थीच्या
रीतीप्रमाणे श्राद्ध करावे लागते. कोणाच्या वंशांत प्रबळ पिशाच अस-
ल्यास त्याकरितां त्रिपिंडी नांवाचा एक विधि आहे, त्यांत दोन श्राद्धे
करावीं लागतात.

काशींत देवदर्शन करण्याच्या जागा आहेत त्या येणेप्रमाणे. १. का-
शीविश्वेश्वराचे देऊळ फार मोठे असून तेथे महादेवाची पिंडी आहे, ती
सुमारे लहान कोहाळ्या एवढी गारेची आहे. त्यापुढे एक मोठा नंदी
आहे. विश्वेश्वराच्या गाभाऱ्याच्या समोरच दंडपाणी नांवाचा एक महा-
देव आहे. विश्वेश्वराचे उजवे बाजूस एक मुक्तिमंडप म्हणून जागा
आहे. तेथे महादेवाच्या शेंकडों पिंड्या आहेत. त्याचे डावे बाजूसही
महादेवाच्या पिंड्या व लहान लहान नंदी आहेत. विश्वेश्वराचे शिखर
सोन्याने मढविलेले आहे. मुक्तिमंडपाच्या उजवे बाजूस ज्ञानवापी म्हणून
एक विहीर आहे. तेथे गिझनीच्या महमदाचे दंग्याच्या वेळीं विश्वेश्वर
कांहीं दिवस राहिला होता असे म्हणतात. आणखी लोक असे म्हण-
तात कीं, महमदाच्या दंग्याच्या वेळीं विश्वेश्वराच्या देवळांतील विश्वेश्वराचे
मूळचे लिंग ज्ञानवापींत कांहीं दिवस राहून हळीं मनिकर्णिकेत आहे.
ज्ञानवापीचे नजीक एक मोठा नंदी आहे. तो फार प्राचीनचा असल्याचा
दिसतो. विश्वेश्वराच्या नजीक मोठा बाजार आहे. त्या बाजारांत तांब्याच्या
पितळेच्या तऱ्हेतऱ्हेच्या देवांच्या मूर्ति मिळतात; लोट्या, झान्या, गिंड्या,
चंबू, अबकारे, देव्हारे, पूजापात्रे, देवाचे पाळणे, तबके, पेले, तांबे वगैरे
जिनसा उत्तम पितळेच्या व तांब्याच्या व गंगाजमनी अशा मिळतात.
तेथील नकशीचीं भांडीं व पाळणे फार सुरेख असतात.

पंचगंगेच्या घाटावर त्रिदुमाधवाचे देऊळ आहे. त्रिदुमाधवाची मूर्ति का-
ळ्या दगडाची सुरेख केलेली आहे. ही त्रिण्णुमूर्ति आहे. ह्या देवाचे बाजूस
महादेवाची पिंडी आहे, व गंगेची मूर्ति पांढऱ्या दगडाची आहे. ह्या देव-

ळाचे खालचे बाजूस बद्रिनारायणाचे लहान देऊळ आहे. हीही मूर्ति काळे दगडाची असून चांगली केलेली आहे. रामनवमी इत्यादि जयंत्यांच्या दिवशी विंदुमाधवास त्या त्या देवाची रूपे देतात. विंदुमाधवापासून थोड्या अंतरावर एक मशीद आहे. तीस दोन मोठाले मनोरे आहेत. त्या मनोऱ्यांवर लोक मोजेने चढून जातात. व त्या मनोऱ्यांवरून सर्व काशी शहर दिसते. विंदुमाधवाची पूर्वीची जुनी मूर्ति काशीतच एका सावकाराचे घरी आहे, त्याचे कारण असे सांगतात की, गिझनीच्या महमदाचे दंग्याच्या वेळी ही मूर्ति त्या सावकाराचे स्वप्नांत जाऊन तिने त्यास असे सांगितले की, मला तुझे घरी ने, ह्याचप्रमाणे पुजाऱ्यासही दृष्टांत झाला, त्यावरून पुजाऱ्याने ती मूर्ति त्या सावकाराचे घरी नेऊन ठेविली. थोड्या प्रयासाने ह्या मूर्तिचेही दर्शन होते.

ह्यापुढे दर्शन घेण्याचा देव धुंडिराज (म्हणजे गणपति) आहे. त्याचे देऊळ विश्वेश्वराचे देवळापासून थोड्याच अंतरावर आहे. धुंडिराजाचे देवळाजवळच अन्नपूर्णेचे देऊळ आहे. तेथे सुवासिनी स्त्रिया अन्नपूर्णेची पूजा करितात, व हस्तिदंती फणी व करंडा वाहतात आणि तेथील शकुनाची म्हणून एक लहान पातेली व एक पळी घेऊन येतात. ह्या देवळांत गाई फार गरीब व देखणाऊ आहेत.

पुढे दर्शन घेण्याचा देव दंडपाणी आहे. त्याची दोन स्थाने आहेत. एक विश्वेश्वराच्या गाभाऱ्या समोर व दुसरे भैरवाचे नजीक आहे. जो दंडपाणी आहे त्याचा झाडाच्या खोडाप्रमाणे खाली आकार असून वरचे बाजूस तोंड आहे.

ह्यानंतर भैरवाचे दर्शन घ्यावयाचे. त्याचे बदल पूर्वी सांगितलेच आहे. नंतर वंदेकाशी म्हणून एक स्थान आहे. तेथे काशीच्या नगरीची देवी आहे. तिचे दर्शन घ्यावे लागते. ह्या स्थानापासून जवळच एक गुहा आहे, त्या गुहेचे दर्शन घ्यावे लागते. ह्यापुढे गंगेचे दर्शन घ्यावयाचे. नंतर अशीच्या घाटाजवळ भवानीचे देऊळ

आहे, तेथे जाऊन भवानीचे दर्शन घ्यावे. नंतर मनिकर्णिकेवर येऊन मनिकर्णिकेचे दर्शन घ्यावे. पुढे गंगापूजा करावी लागते. ही पूजा करितांना भागीरथीच्या उद्देशाने सूपवाण उपाध्यास द्यावे लागते. ह्या वाणांत लुगडे-चोळी फणी-करंडा गरसोब्या नारळ शक्यनुसार कांहींएक दागिना ह्याप्रमाणे पदार्थ असावेत. गंगेप्रीत्यर्थ ५ पासून १००० पर्यंत ब्राह्मणभोजन घालण्याची वहिवाट आहे.

काशीत महादेवाची लिंगे असंख्यात आहेत व तेथे सर्व ठिकाणची तीर्थे आहेत. काशीत शिवरात्रीचे दिवशी मोठी यात्रा जमते. शैव लोकांचा तेथे मोठा भरणा आहे. काशी सभोवती प्रदक्षिणा करण्यास पंचक्रोशी असे म्हणतात. पंचक्रोशीचा आरंभ मनिकर्णिकेपासून होतो. तो असा की, मनिकर्णिकेवर जाऊन तेथे स्नान करून पंचक्रोशी यात्रेचा संकल्प करावा आणि तेथून विनायकापर्यंत मीन धरून जावे, नंतर अशीस जाऊन त्या तीर्थाचे वंदन करावे. त्यापुढे दुर्गेचे दर्शन करून कर्दमेश्वरी जावे. तेथे स्नान पंचतीर्थाच्या रीतीप्रमाणे तीर्थश्राद्ध व कर्दमेश्वर महादेवाचे दर्शन करून एक दिवस मुक्काम करावा. दुसरे दिवशी तीनचार कोसांवर भीमचंडी देवीचे स्थान आहे तेथे जावे. त्या ठिकाणी तीर्थस्नान श्राद्ध करून व भीमचंडी देवीचे दर्शन करून एक दिनस मुक्काम करावा. भीमचंडीस बायकांना विटाळशी होऊन पंधरा दिवस झाले असल्यास तेथे विटाळशी होण्याची मोठी भीति असते. भीमचंडीहून चार कोसांवर रामेश्वराचे स्थान आहे. तेथे जाऊन वरुणानदीत स्नान करावे व पूर्वाप्रमाणे श्राद्ध करून रामेश्वराचे दर्शन घेऊन एक दिवस तेथे राहावे. ह्या पुढे सुमारे पांच कोसांवर कपिलधार तीर्थ आहे, तेथेही स्नान, तीर्थश्राद्ध व कपिलेश्वर महादेवाचे दर्शन घेऊन एक दिवस मुक्काम करावा. पायी जाण्याला हे ठिकाण बरेच लांब असल्यामुळे कोणी मध्ये शिवपूर येथे मुक्काम करितात. शिवपुरास पांडवांच्या मूर्ति आहेत. कपिलधारेहून निघून सुमारे दोन कोसांवर जवविनायक लागतो.

तेथें जाऊन गंगपतीपुढें जव ठेवावेत; आणि जव टाकीत टाकीत पंच-गंगेपर्यंत यावें, आणि मनिकर्णिकेवर जाऊन साक्षीविनायकाचें दर्शन करून त्यास यात्रा निवेदन करून पुनः मनिकर्णिकेवर श्राद्ध करावें. ह्यास पंचक्रोशीची यात्रा असें ह्मणतात.

ह्यानंतर गंगापूजा करावयाची ती अशी. गंगेवर जाऊन गंगेची षोडशोपचारांनीं पूजा करावी. गंगेला अभिषेक करावा. कोणी लोक रुद्राचें आवर्तन म्हणून अभिषेक करितात. कोणी गंगेचें सूक्त म्हणून अभिषेक करितात. कोणी गंगेस सहस्र फुलें वाहतात. गंगेप्रीत्यर्थ सूप-वाण द्यावयाचें त्यांत फणी करंडा बांगड्या गहू नारळ खण अगर लुगडेंचोळी मंगळसूत्र व शक्ति असल्यास दागिना इतके पदार्थ सुपांत घालून तें तेथील आपल्या उपाध्यास द्यावें. शक्त्यनुसार पांचपासून हजारपर्यंत ब्राह्मणभोजन करावें.

कोणी कोणी विदुमाधवाची महापूजा पवमानाचा अभिषेक तुळशी सहस्रनाम व ब्राह्मणभोजनही करितात. तसेंच विश्वेश्वराची महापूजा रुद्राची एकादश्या अथवा लघुरुद्र व ब्राह्मणभोजन करितात. कार्शीत ब्राह्मणभोजनास पुरणपोळी करण्याचा बहुधा सांप्रदाय नाहीं. ज्यास अगदी शक्ति नाहीं तो साखरपुऱ्या करवितो. कार्शीत मोतीचूर लाडूचें फार माहात्म्य आहे, व तेथें हे लाडू जसे होतात तसे कोठेंही होत नाहींत.

श्रीमंत लोक विद्वान ब्राह्मणांना भोजन घालून वसंतपूजा करितात. कोणी नुसती पानसुपारी मिठाई देऊन करितात. कार्शीत वैदिकांचा भरणा मोठा आहे. प्रायः ब्राह्मणभोजनास वैदिक बोलावितात. कोणी श्रीमंत लोक शास्त्री लोकांची सभा करितात. कार्शीत व्याकरण, न्याय, मीमांसा, ह्या विद्यांचा अभ्यास फार उत्तम प्रकारें चालतो. ह्या लोकांची सभा करून त्यांचे वादविवाद ऐकून विडादक्षिणा देण्याची चाल आहे. ह्याशिवाय कोणी कोणी तुळादान, गोसहस्र, दंपती पूजा करितात. कोणी यज्ञोपवीत करितात म्हणजे कार्शीतील सर्व ब्राह्मणांचें भोजन करितात.

काशींत एक सरकारी संस्कृत विद्यालय आहे. तेथे व्याकरण, न्याय, मी-
मांसा, धर्मशास्त्र, सांख्य, योग इत्यादि शास्त्रांचे पाठ चालले असतात.
विद्यार्थ्यांना पगार असून सहासात वर्षे त्यांचे अध्ययन झाल्यावर त्यांच्या
दोनतीन परीक्षा होऊन त्यांस बक्षिसे व दाखले देण्यांत येतात. ह्या-
शिवाय राजेरजवाड्यांनी आपआपल्या खर्चांनी संस्कृत पाठशाळा
घातल्या आहेत. काशींत संन्याशांचा मोठा भरणा आहे. त्यामध्ये कांहीं
वेदांतशास्त्रांत निपुण आहेत. कोणी कोणी अशीपासून वरुणेपर्यंत
असलेल्या सर्व संन्याशांना पुढीला बोलावितात. ह्यास अशीवरुणा असे
म्हणतात. काशींत अन्नछत्रे बहुत आहेत. त्या सर्वांत बाजीराव पेश-
व्यांचे घाटावर बालाजीचे देवळांत बाजीरावाने घातलेले अन्नछत्र मोठे
आहे. काशींत निरशनाच्या फराळाच्या जिलव्या, लाडू, घीवर, इत्यादि
पदार्थांची दुकाने आहेत.

गया.

काशीहून गयेस जावे लागते. वाटेत सुवर्णभद्र ह्या नावांचा मोठा
नद आहे. तेथेही कोणी तीर्थविधि करितात. त्यापुढे पुनःपुना नांवाची
नदी लागते. तेथे तीर्थविधि केलाच पाहिजे. नंतर गयेस जावे. गयेस
जातांना गयेतील कोणी गयावळाचा मनुष्य बरोबर असतो. गयावळांनी
यात्रेकरू लोकांकरिता मोठमोठालीं मकार्णे बांधून ठेविलेली आहेत,
तेथे यात्रेकरू उतरतात. गयेस क्षीर व उपास ह्यांची जरूरी नाही.
येथे गयावळ लोकांचा द्रव्याचा बोजा फार मोठा असतो म्हणून कित्येक
लोक गयावळाशी प्रयमच ठराव करून ठेवितात. गया श्राद्धाचे तीन
प्रकार आहेत:—१. अष्टगया २. पंचगया व ३. एकोद्दिष्टगया. अष्टगया
करण्याला ४७ श्राद्धे करावी लागतात. गयेस फल्गू नदी असून तेथे
फल्गूभेट दिली पाहिजे. पहिले दिवशी फल्गूश्राद्ध करावे. हे श्राद्ध कोणी
ज्यास्त पैसे खर्च करून ब्राह्मण बसवून करितात व कोणी चटावर क-
रितात. दुसरे दिवशी सुमारे दोन कोसांवर ब्रम्हकुंड आहे तेथे जाऊन

श्राद्ध करावें. हे श्राद्ध कोणी ब्राम्हण बसवून करितात व कोणी चटावर करितात, व कोणी नुतते पिंडप्रदान करितात. ब्रम्हकुंडाजवळ प्रेत-पर्वत नांवाची टेकडी आहे. त्याजवर चढून जाण्याला पाहेच्या केलेल्या आहेत. ह्या पर्वतावर ब्रम्हकुंडाप्रमाणेंच श्राद्ध करावें लागते. येथे धर्मपिंड ४४ द्यावे लागतात. ह्या पर्वतापासून एक कोस आलीकडे रामतीर्थ आहे. तेथेही वरिलप्रमाणें श्राद्ध करून नंतर नजीक असलेल्या रामपर्वतावर जावें लागते. प्रेतपर्वत व रामपर्वत ह्या दोहों ठिकाणी सातूच्या पिठाचे दान करावें लागते. रामपर्वताचे खाली आल्यावर काकवळी द्यावा लागतो. ह्याप्रमाणें दुसरे दिवशीही करावें लागते. कोणी लोक सोयीसाठी ब्रम्हकुंड व प्रेतपर्वत एक दिवस करून दुसरे दिवशी रामतीर्थ रामपर्वत व काकवळी हे करितात. तिसरे दिवशी गया शहरामध्ये उत्तर मानससरोवर आहे, तेथे जाऊन श्राद्ध करावें. उत्तर मानससरोवराहून निघून दक्षिण मानससरोवरास पोचे तोंपर्यंत मौनव्रतानें असावें लागते. ह्या दोन सरोवरांमध्ये कनखल नांवाचे तीर्थ आहे तेथेही श्राद्ध करावें लागते. नंतर दक्षिण मानसावर श्राद्ध करून त्याच्या पुढें उदीची नामक तीर्थ आहे तेथे श्राद्ध करावें लागते. मग कल्मूजवळ जिव्हालोल तीर्थ आहे, तेथे श्राद्ध करावें. ह्या तिसऱ्या दिवसाच्या विधीला पंचतीर्थां असे म्हणतात. चवथ्या दिवशी गयेपासून अडीच कोसांवर मातंगी म्हणून सरोवर आहे, तेथे श्राद्ध करावें. तेथून पाव कोसावर यूपकूप म्हणून जागा आहे, तेथे एक विहीर व एक लांकडी खांब आहे. त्या ठिकाणी श्राद्ध करून त्या यूपकूपापासून सुमारे कोसभर आलीकडे महाबोधी ह्या नांवाचे पिंपळाचे झाड आहे. तेथे येऊन श्राद्ध करावें. ह्या झाडाजवळच बौद्ध लोकांचे अतिशय उंच शिखराचे देऊळ आहे. तेथे जैनधर्मी लोक येऊन श्राद्ध करितात. ह्या झाडाच्या एक कोसभर आलीकडे ब्रम्हसरोवर आहे. तेथे श्राद्ध करून काकवळी द्यावा लागतो. पांचवे दिवशी विष्णुपदी श्राद्ध करावें

लागते. विष्णुपदाचें देऊळ फल्गूचे तीरावर आहे. ह्या देवळाजवळ गया गदाधराचें देऊळ आहे, तेथें अठरापदांचे खांब आहेत. विष्णुपदावर श्राद्ध ब्राम्हण बसवून करितात किंवा चटावर करितात, नुसतें पिंडप्रदान करित नाहींत. ह्या ठिकाणीं धर्मपिंड ४४ देतात. सहावे दिवशीं अठरा पदांवर श्राद्धें करितात, तीं येणें प्रमाणें:-१. ब्रम्हपद, २. रुद्रपद, ३. कार्तिकेयपद, ४. दक्षिणाग्निपद, ५. आवसथ्याग्निपद, ६. गाहपत्याग्निपद, ७. सभ्याग्निपद, ८. चंद्रपद, ९. सूर्यपद, १०. गणेशपद, ११. इंद्रपद, १२. मतंगपद, १३. कण्वपद, १४. अगस्तिपद, १५. दधीचपद, १६. क्रौंचपद, १७. कश्यपपद, व १८. विष्णुपद. सातवे दिवशीं दशाश्वमेध, मधुश्रवा, गयाकूप, गयाशीर, मुंडपृष्ठ, आदीगया, धौतपद, भीमजानू, गोप्रचार, रुक्मिणीतीर्थ, गदालोल, वैतरणी ह्या प्रत्येक ठिकाणीं श्राद्ध करावें लागते, आणि गयाशीर येथें ४४ धर्मपिंड द्यावे लागतात. ह्या विधीस अष्टतीर्थ असें म्हणतात. आठवे दिवशीं अक्षयवटश्राद्ध करावें लागते. अक्षयवट म्हणून वडाचें झाड गया शहरा बाहेर जवळच आहे. त्या ठिकाणीं बहुतेक लोक श्राद्धभोजनासाठीं गयावळांना बोलावितात. कोणीं हें श्राद्ध चटावर करून पुनः दुसरा स्वयंपाक करून गयावळांना भोजनास घालितात. ह्या श्राद्धांत धर्मपिंड ४४ असतात. हें श्राद्ध संपतांना सर्व गयायात्रेचें साफल्य देण्यासाठीं गयावळ येतो, व साफल्य देतांना तो यात्रेकरूकडून निघेल तितकें द्रव्य काढण्याचा प्रयत्न करितो. त्या वेळेस तो गयावळ यात्रेकरूचे हात फुलांच्या माळेंने बांधून द्रव्य मागतो. दोघांच्या समजुतीनें रकम ठरव्यावर तो तीच माळ यात्रेकरूच्या गळ्यांत घालतो व “ तेरे पितरकू स्वर्ग भये ” असें म्हणून पाठ योपटून त्याच्या कपाळास गंधाचा टिळा लावतो. ह्याप्रमाणें गयेंतील श्राद्धविधि संपतो.

श्राद्धास रोज लागणाऱ्या सामग्रीस खापर असें म्हणतात. ही सामग्री गयावळाच्या मार्फतीनें वाण्याकडून मिळण्याची तजवीज होते. खापराचे

तीन प्रकार आहेत. १. एकशेर तांदुळांचे, २. अच्छेर तांदुळांचे, ३. पावशेर तांदुळांचे. ह्यांत जिनसा असतात त्या येणेप्रमाणे: -तांदूळ, सातूचे पीठ, तीळ, तूप, मध, साखर, पत्रावळी, मातीची बोटकी, गंध, व हळदकुंकू. एक शेराचे खापरास आठ रुपये पडतात. हे खापर घेणाऱ्याला प्रेतपर्वतावरील बोंब्यास आठ रुपये द्यावे लागतात. हा बोंब्या सातूचे दान घेतो व तेथे बोंब मारून " तेरे पितरकु स्वर्ग भये " असे म्हणतो. षोडशी म्हणजे श्राद्धाचे संकल्प सांगणाऱ्या ब्राम्हणास आठ रुपये द्यावे लागतात. फूलवाल्यास आठ आणि द्यावे लागतात. जागोजागी होणाऱ्या श्राद्धाच्या जाग्याचे मक्तेवाल्यास पैसे द्यावे लागतात त्याची रक्कम सुमारे अडीच पर्यंत होते. चट केले असतां चटश्राद्धाची दक्षिणा व पिंडप्रदानाची दक्षिणा मिळून सुमारे दहा रुपये खर्च येतो. अशाप्रकारे खर्च करणाराकडून गयावळ निदान दोनशे रुपये घेतो. अच्छेराचे खापर घेणारास वाणी चार रुपये, बोंब्या चार रुपये, षोडशी चार रुपये, व गयावळ निदान शंभर रुपये ह्या प्रमाणे खर्च पडतो, व बाकीचा खर्च पूर्वीप्रमाणे. पावशेराचे खापर घेणारास वाणी दोन रुपये, बोंब्या दोन रुपये, षोडशी दोन रुपये, चटश्राद्धा बाबदचा खर्च सुमारे तीन रुपये, व गयावळ निदान पंचवीस रुपये ह्याप्रमाणे खर्च लागतो, व बाकीचा खर्च पूर्वीप्रमाणे. बहुतेक लहान खापर पतकरितात. प्रत्येक ठिकाणी ब्राम्हण घालून श्राद्ध करणारास श्राद्धाचे संबंधाचा खर्च शंभर रुपये येतो. ह्याशिवाय अशा मनुष्यापासून गयावळ निदान तीनशे रुपयांची रक्कम घेतो. बहुतेक लोक ४७ श्राद्धांपैकी ४४ श्राद्धे नुसत्या पिंडदानाने करितात, व ३ श्राद्धे मात्र चटावर करितात. सर्व श्राद्धे चटावर करण्यास बहुधा मध्यम किंवा मोठे खापर घ्यावे लागते; व श्राद्ध चालविणाऱ्या ब्राम्हणासही निदान १० किंवा १५ रुपये दक्षिणा द्यावी लागते. ह्याप्रमाणे अष्टगयेचा प्रकार आहे.

मध्यगयेत पहिले दिवशीं फल्गुभेट व फल्गुश्राद्ध; दुसरे दिवशीं

पंचतीर्थी, तिसरे दिवशीं विष्णुश्राद्ध व अठरापदें, चवथें दिवशीं अष्टतीर्थी व पांचवे दिवशीं अक्षयवट ह्याप्रमाणें करावें लागतें. पंचतीर्थांतही खापराचे तीन प्रकार असून किरकोळ खर्च सुमारे अष्टगयेच्या पाऊणपट पडतो. गयावळाची देणगी यात्रेकरूच्या शक्तीवर अवलंबून असते.

एकोद्दिष्टगयेंत पहिले दिवशीं फल्गुभेट व फल्गुश्राद्ध, दुसरे दिवशीं विष्णुश्राद्ध व तिसरे दिवशीं अक्षयवट करावा लागतो. ह्यांत खापराचा खर्च मुळींच पडत नाही. षोडशी यास निदान आठ आणे द्यावे लागतात. गयावळास जें द्यावयाचें तें निदान सात रुपये द्यावे लागतात. ह्यावर यात्रेकरूच्या शक्तीप्रमाणें देण्याचे असे.

गयेंत पुष्कळ तीर्थ आहेत, त्या सर्व ठिकाणीं श्राद्ध करणें अतिशय कठीण आहे. म्हणून त्या सर्वांबद्दल “ न्यूनातिरिक्त परिपूर्ती ” ह्या नांवाचें एक श्राद्ध करितात. ह्या श्राद्धाची रीति पूर्वी सांगितलेल्या तीर्थ-श्राद्धाप्रमाणें आहे.

संध्या करण्यांत नेहमी चुका होतात ह्या चुकांच्या प्रायश्चितासाठीं गयेंत गायत्री, सावित्री व सरस्वति अशीं तीन तीर्थ आहेत, तेथें एकाच दिवशीं प्रातःसंध्या माध्यान्हसंध्या करावी व सायंसंध्या करावी ती अशी. गायत्रीवर प्रातःसंध्या करावी, सावित्रीवर माध्यान्हसंध्या करावी व सरस्वतीवर सायंसंध्या करावी. प्रत्येक तीर्थाचे ठिकाणीं चुकलेल्या संध्येबद्दल निदान एकपासून तीनपर्यंत कृच्छ्रें सोडावीं लागतात. सावित्री डोंगरावर आहे. तेथें पाहेंय्या चढून जावें लागतें. तेथें डोंगरावर रुद्रयोनि व ब्रह्मयोनि म्हणून दगडांत दोन लहान लहान भोगदे आहेत. ते लांबीला सुमारे ५ हात आहेत, व तोंडाशीं दोन हात रुंद आहेत. ह्या प्रत्येक भोगद्यांत यात्रेकरू आडवे होऊन पायाकडून आंत शिरतात व त्यांतून सरपटत सरपटत बाहेर पडतात. एकादा मनुष्य फार लढू असल्यामुळें तेथें अडकल्यास त्यास ओढून काढितात ! ह्या दिवशीं उपोषण करावें लागतें.

ह्यापुढें एक दिवस विष्णुपदाची महापूजा एक हजारपासून एक

लक्षपर्यंत तुळशी वाहून करावी आणि नंतर फल्गु नदीची पूजा करून ब्राह्मणभोजन करावे. ह्याप्रमाणे गयेची यात्रा आहे. गयेत गयराजाने यज्ञ केल्यामुळे गया असे नांव पडले आहे.

अयोध्या.

अयोध्या ही मूळची रामराजाची नगरी असून क्षेत्रही आहे. हे क्षेत्र शरपू नदीचे तीरे आहे. ह्या नदीचे पात्र फार मोठे असून गंभीर आहे. येथे गोदावरी प्रमाणेच सर्व तीर्थविधि स्वर्गद्वार घाटावर केला पाहिजे. अयोध्येत बहुत राममंदिरे आहेत. त्या सर्वांची पूजाअर्चा करण्याची रीति उत्तम प्रकारे ठेविलेली आहे. त्रेतायुगांतिल रामाच्या सौन्याच्या मूर्ति सुमारे दीड हात उंचीच्या आहेत. त्या मूर्तीचे दर्शन एकादशीस फुकट होतें, एन्ही मागशी १। रुपया कर पडतो. हणमंत-गढी म्हणून एक देऊळ आहे. तेथे हनुमान सिंहासनावर बसल्याचे दृष्टीस पडते. ह्या ठिकाणी मोठा बाजार आहे. काव्या रामाचे एक देऊळ आहे तेथे बहुत दक्षिणी लोक पूजा करितात. अयोध्येत विशेष एवढे आहे की, रामाची महापूजा करून तुळशी सहस्रनाम वाहून यथाशक्ति ब्राह्मणभोजन करावे, व रामाची मुख्य मुख्य सुमारे दहा मंदिरे आहेत तेथे जाऊन देवदर्शन करावे. ह्या गांवीं माकडांचा उपद्रव फार आहे.

ब्रम्हवर्त.

कानपुरापासून सात कोसांवर ब्रम्हवर्त म्हणून एक क्षेत्र आहे तेथे भागीरथीनदी आहे. जे लोक काशीहून अयोध्याच्या मार्गाने येतात ते ह्या ठिकाणी भागीरथीच्या पाण्याने कळशा भरून घेतात. येथेही गंगापूजा व ब्राह्मणभोजन करितात. तेथून जवळच वाल्मिक ऋषींचा आश्रम आहे. तेथे सीतेची प्रसूत होण्याची जागा व लवकुशाचे खेळण्याची जागा दृष्टीस पडते. ब्रम्हवर्त हे शांत स्थळ आहे.

मथुरा.

मथुरा क्षेत्र यमुनानदीचे कांठी आहे. यमुनानदी गंभीर असून तीत अनेक प्रकारचे प्राणी आहेत. येथे विश्राम घाटावर क्षीर व तीर्थ-विधि करावे लागतात. येथे कृष्णाची मंदिरे पुष्कळ ह्यणजे सुमारे ५००० आहेत. पूजा करण्याची व्यवस्था अयोध्येपेक्षा चांगली आहे. येथे द्वारकाधीशाचे मुख्य मंदीर आहे. हे मंदीर फार मोठे असून सकाळी व संध्याकाळी देवदर्शनास लोकांचा मोठा जमाव जमतो. येथील देवास सर्व प्रकारचे राजोपचार होतात. येथील सर्व देवळांत देवांचे दर्शन हमेशा होत नसून नेमिलेल्या वेळी होते. संध्याकाळी विश्राम घाटावर यमुना देवीची आरती होते. तेव्हां तेथे हजारो लोक जमतात. बहुतेक लोक फुलांची परडी घेऊन कृष्णाच्या मूर्तीस व यमुनेस फुले वाहतात. तसेच खापराच्या पणतीत दिवे लाऊन यमुनेत सोडितात. संध्याकाळी यमुनेच्या कांठी विश्राम घाटावर पुष्कळ कांसवे जमतात. त्यांना लोक फुटाणे टाकितात. आरतीच्या वेळी पुष्कळ लोक यमुनेवर फुलांचा वर्षाव करितात. तेथून जवळच वराहा देवाचे स्थान असून त्यांत वराहा मूर्ति आहे. लोक असे म्हणतात की, ही मूर्ति पूर्वी कुबेराजवळ असून ती रावणाजवळ आली. रामाने रावणास मारिले तेव्हां ती अयोध्येस आणिली. नंतर शत्रुघ्नाने लवणासुरास मारिल्यावर ती मूर्ति रामाजवळून त्याने मागून घेऊन मथुरेस आणून स्थापिली. मथुरा नगरीस प्रदक्षिणा करण्याची बहिवाट आहे. तो प्रकार असा की, विश्राम घाटाहून निघून सूर्यतीर्थावर जावे, तेथे आचमन व वंदन करून ध्रुव घाटावर जावे, तेथे वंदन करून टेकडीवर ध्रुवाची मूर्ति आहे त्याचे दर्शन घ्यावे, पुढे कुबजेचे स्थान आहे, तेथे कृष्णाचे दर्शन घ्यावे, पुढे कृष्णाने कंसास मारिलेली जागा आहे ती पाहून महा-देवाचे दर्शन घेऊन अक्रूर व उद्धव ह्यांचे दर्शन घेऊन वसुदेव व देवकी ह्यांच्या बंदीखान्याची जागा व कृष्णाचे जन्मस्थान ही पाहून

परत विश्राम घाटावर यावें. मथुरा हें क्षेत्र मागील सर्व क्षेत्रांपेक्षां रम्य दिसतें. घरांची रचना फार सुरेल आहे. बहुतेक मंदिरांत संगमरवरी दगडांच्या कोरीव जाळ्या, तऱ्हेतऱ्हेचीं चित्रें व सभोवती लहान बाग असें दृष्टीस पडतें. बडे दाऊजी म्हणून बळदेवाचें स्थान आहे तेथील पूजेची व्यवस्था गोसावी महाराज ह्यांचे ताब्यांत आहे. ह्या गांवीं दूध, दही, पेटेबरफी, खव्याचे लाडू, खव्याच्या करंज्या, मळई, राबडी, इत्यादि पदार्थ फार उत्तम प्रकारचे आहेत. येथें पितळेचीं तऱ्हेतऱ्हेचीं भांडीं, पूजापात्रें, नकशीचे देव्हारे, अपकरे, झाऱ्या, उत्तम प्रकारच्या मिळतात. तसेंच जाळीच्या टोप्या, सदरे, दुपेटे, चांगले आहेत. अयोध्येहून मथुरेस आगगाडींतून जाण्याला सुमारे संबंध एक दिवस लागतो.

गोकूळ.

मथुरेपासून गोकूळ सुमारे तीन कोस आहे. सुमारे दीड कोस गाडी जाते तेथें यमुनानदी उतरल्यावर पुढें वाळू असल्यामुळे पायीं जावें लागतें. गोकुळास नंदाचा घाट आहे. तेथें स्नान करून नंदाच्या वाड्यास कृष्णदेवाचें दर्शन घ्यावें. नंद व यशोदा ह्यांच्या मूर्ति आहेत व पुढें पाळण्यांत कृष्णाची मूर्ति आहे. नंद व यशोदा ह्यांच्यापुढें कृष्ण व बळराम ह्यांच्या मूर्ति आहेत. यात्रेकरूस तेथील पूजारी पाळणा हालविण्यास सांगतो व हिंदुस्थानी भाषेत देवाचें स्तोत्र म्हणण्यास सांगतो. त्या वाड्यांतच जिवती, उखळी, रवी, डेरा, इत्यादि पदार्थ दाखवितात. येथें सदावर्त, पूजा व गोप्रास ह्यांबाबद्द कांहीं द्रव्य द्यावें लागतें. नंतर जवळ वसुदेव व देवकी ह्यांचा वाडा आहे, तेथेही कृष्ण व बळराम ह्यांचें दर्शन घ्यावें लागतें. गोकुळापासून एक कोसावर रमणरेति म्हणून वाळवंट आहे. तेथें वाळूचे मोठमोठाले ढीग असून वाळू अतिशय मऊ व चमकणारी आहे. यात्रेकरू लोक त्या ढीगावरून गडबडां लोळत जातात, व उपाध्यायें सांगितल्याप्रमाणें कांहीं रेघा व मंडळें काढून दही हातावर घेऊन पितात. गोकुळापासून सुमारे एक कोसावर

राधकेचा गांव आहे, व तीन कोसांवर बळरामाचें स्थान आहे तेथें बळरामाची मूर्ति एक पुरुष उंचीची आहे. तेथें यात्रेकरू जाऊन देवास लोणी व खडीसाखर ह्यांचा नैवेद्य दाखवितात, व पूजा आणि ब्राम्हण-भोजन शक्त्यनुसार करितात. नंतर यात्रेकरू गोकुळाच्या वाटेनें मयुरेस परत येतात.

वृंदावन.

मयुरेपासून सुमारे साडेतीन कोसांवर वृंदावन हा गांव यमुनेच्या कांठी आहे. तेथें कृष्णाची मंदिरे बहुत आहेत. चार घाटावर स्नान करून वस्त्रदान करण्याचा सांप्रदाय आहे. नंतर रासमंडळाचे जाग्याचे दर्शन घेऊन कुंजवनास जावें. तेथें लहान लहान अशीं फार जुनाट झाडे आहेत. एका प्रकारचे झाडाला शालिग्राम चिकटल्यासारखे दिसतात. ललिताकुंड म्हणून एक विहीर आहे, तेथें राधाकृष्णाचें मंदीर आहे तिकडे दर्शनास जावें. मग कालिया मर्दनाचें देऊळ आहे, तेथें दर्शन घ्यावें. वृंदावनांत एका श्रीमान सावकारानें राधाकृष्णाचें एक मंदीर नुसत्या संगमरवरी दगडाचें बांधिलें आहे. तेथें संगमरवरी दगडाचेंच कारंजे पुढें असून उत्तम बाग आहे. खांबाची रचना नागमोडी आहे. ह्या मंदिरांत वारंवार मोठमोठाले दीपोत्सव होतात. गांववाले ह्यास शेटजीचें मंदीर असें म्हणतात. रंगाचार्य यानें श्रीरंगाचें देऊळ बांधिलें आहे. त्यांत मध्ये श्रीरंगाची मूर्ति असून सभोवतीं दक्षिण देशांतील सर्व देवांचीं मंदिरे आहेत. ह्या देवळांत फाल्गुनमाशी ब्रम्होत्सव होतो. तेव्हां दहा दिवस दहा प्रकारच्या वहनावर बसून देव बागेंत जातात. शेवटीं रथोत्सव होतो. ह्या वेळीं गांवोगांवचे हजारों लोक जमतात. एक दिवस दारूकाम चांगलें सुटतें, बाजार मोठा भरतो, व मल्लांच्या कुस्त्या होतात. केशी दैत्याला मारलेला एक केशी घाट आहे, तेथं यमुनेच्या स्नानाचें फार माहात्म्य असल्यामुळे लोक तेथें जाऊन स्नान करितात.

वृंदावन व मथुरा ह्यांच्यामध्ये अक्रूर घाट आहे, तेथेही लोक स्नान करतात. ह्याप्रमाणे वृंदावनची यात्रा करून लोक मथुरेस परत येतात.

गोवर्धन.

मथुरेहून सुमारे सात कोसांवर गोवर्धन हा गांव आहे. तेथे एक तीर्थ आहे, त्यांत गोवर्धनधारी कृष्णाची मूर्ति असून तिचे दर्शन व पूजा करावी लागते. बळिरामाचे एक स्थान आहे, तेथे दर्शन घेऊन पुनः मथुरेस परत येतात. अखेरीस मथुरासोडते वेळीं लोक तेथील पेढे प्रसाद म्हणून घेतात.

ह्या नंतर अतिशय पवित्र व परमार्थसाधनाला अतिशय उपयोगी अशी गंगोत्री, केदार, व बदरीनारायण ह्या त्रिस्यलीची यात्रा करण्यास लोक आगगाडीने हरिद्वारास जातात.

हरिद्वार*

हरिद्वारास मायापुरी असे म्हणतात. येथील सर्व वस्ती गंगेच्या एका कांठास असून दुसरे बाजूला डोंगराची रांग आहे. ह्या ठिकाणी बेलची व पारिजातकाची झाडे फार आहेत. तेथे गंगेस मोठा घाट बांधिला असून हरिद्वार, गंगाद्वार, स्वर्गद्वार, मोक्षद्वार, अशी तीर्थे आहेत. तेथून जवळच कुरावर्त तीर्थ आहे. तेथून जवळच त्रिणुतीर्थ आहे. हरिद्वारास गोसावी व बैरगी ह्यांची वस्ती असून त्यांची ठाकूरद्वारे आहेत. ह्या ठिकाणी क्षीर, श्राद्ध, ब्राह्मणभोजन इत्यादि कृत्ये करावी लागतात. हरिद्वारापासून दोन मैलांवर दक्षेश्वर नांवाचे लिंग दक्षाने स्थापित केलेले आहे. तेथे दक्षाने केलेल्या यज्ञाचे अभिकुंड जेथे होते तेथून अजूनही भस्म निघते, आणि यात्रेकरी तेथून भस्म आणतात.

* हे शहर दिल्ली प्रांतापैकी साहारणपूर जिल्ह्यांतील असून दिल्लीपासून ईशान्य दिशेस ११० मैलावर आहे. ह्याचे उत्तर अक्षांश २९° ५६' पूर्वेक्षांश ७८° १६'. रेखांश प्रमाणे शहरापासून मोजावे. हे शहर समुद्राचे सपाटीपासून १०५० फूट उंच आहे.

येथें कनखल तीर्थ आहे. येथून दीड कोसांवर बिल्वतीर्थ असून तेथें बिल्वेश्वर महादेव आहे. येथून दीड कोसांवर नीलगंगा म्हणून गंगेचा मोठा ओघ आहे. त्याचे जवळ नीलपर्वत म्हणून लहान डोंगर आहे, त्याचेवर श्रीचंडीदेवी आहे. पर्वताचे खाली नीलेश्वर महादेव व पलीकडे योडया अंतरावर गौरीशंकर महादेव अशीं दोन स्थाने आहेत. येथील गंगेत पुष्कळ तांबडे मासे आहेत.

गंगोत्री.

हरिद्वाराहून यात्रेकरू लोक आपल्या मर्जाप्रमाणें गंगोत्रीस किंवा केदारास किंवा नारायणास जातात. प्रथम अमुकच ठिकाणी जावें असा नियम नाहीं. येथून गंगोत्रीस जाण्यास सुमारे पंधरा दिवस लागतात. ही सर्व वाट पायांनी चालवी लागते. कोणी कोणी करंडींत बसून जातात. वाटेमध्ये ह्मणण्यासारखीं गांवें लागत नाहींत. बरेच मुकाम रानांत करावे लागतात. वाटेनें उतरण्यास चट्टया आहेत, कोठें कोठें वाट एक मनुष्य जाण्यापुरती असून जर पाय निसरून मनुष्य पडला तर खोल दरेंत किंवा गंगेचे पाण्यांत पडून तो वांचवयाचा नाहीं. उतारु-लोकांना मुगांची डाळ, तुरीची डाळ, तांदुळ, कणीक, तूप, साखर, व चुना मिसळलेल्या गुळाच्या गोळ्या हे जिन्नस मिळतात. सरपण फुकट मिळते. हे जिन्नस टेरी राजाचे हुकुमानें ठिकठिकाणीं व्यापारी लोक शेळ्यांचे पाठीवर घालून नेतात. प्रत्येक शेळीवर सुमारे तीन पायली धान्य जातें. डोरीचट्टी येथें पाणचक्री आहे. डेरालात्रणी येथें इंग्रजांचें लष्कर असून पोस्ट आहे. पुढें राजपूर लागतें. येथून जवळच एक आडरस्ता आहे, परंतु ती वाट चांगली नसल्यामुळें तेथील अंमलदार तिकडून जाऊं देत नाहींत. म्हणून वांकडें घेऊन उजवे हातचे रस्त्यानें जावें लागतें. येथून पोळ्याची दांडी चढून गेल्यावर उत्तरकाशी हा गांव लागतो. तेथें धर्मशाळा आहे. पुढें भटारी गाव लागतो. तेथें सरकारी बंगला आहे. टेरीराजाचा ठाणेदार तेथें राहातो. पुढें बहिरबघाटी हा चढाव

चढून जावा लागतो. त्या ठिकाणी बहिरवझुला फार भयंकर आहे. चढून गेल्यावर उत्तर अक्षांश ३० ५६' ग्रीनिच पासून पूर्व रेखांश ७८ ५६' व समुद्राचे सपाटी पासून १००७३ फूट उंचीवर गंगोत्री आहे. तेथे गंगेचे पात्रांत गंगेचे लहान देऊळ आहे. ते मनुष्यांनी बांधल्याचे दिसते. यात्रेकरूस उतरण्यास धर्मशाळा आहेत. तेथे अहिल्याबाईच्या तीन धर्मशाळा आहेत. भागीरथीचे पात्र सुमारे १०० फूट रुंद असून पाण्याचा प्रवाह सुमारे ३०।४० फूट रुंदीचा असतो. बर्फ वितुळेल त्याप्रमाणे नदीचे पाणी कमजास्त होते व ते इतके गार असते की, त्यांत बोट बुचकळले तर विंचू चावल्याप्रमाणे वेदना होतात. निरनिराळ्या ठिकाणी जशी हवा असेल त्याप्रमाणे निरनिराळ्या वनस्पति व प्राणी आहेत. मांजरे, कुत्री, चिमण्या, कावळे इत्यादि नाहीत. धनगराचा मात्र एकादा मोठा कुत्रा आंगावर पुष्कळ केंस असलेला अढळतो. पुढे उत्तरेकडचा रस्ता बंद आहे. कारग बर्फ फार असून त्याजवरून चालले तर मनुष्य थंडीने मरेल. ह्या प्रदेशांत देवदारूची अतिशय उंच झाडे आहेत. डोंगर बर्फाने आच्छादिलेले असून चांदणे पडते तेव्हां रुपेरी डोंगर आहेत असे दिसते. येथे तीर्थविधि करितांना क्षौर करणे तर फक्त डोक्याला दर्भ लावितात, व पिंडदान करितात. गंगेची पूजा लुगडे चोळी देऊन करितात व तेथील पुजारी पंडे आहेत त्यांचे भोजन करितात. येथे आधिनापासून वैशाखपावेतो थंडी व बर्फ फार असल्यामुळे कोणी लोक राहात नसून हरिद्वारास परत येतात.

केदार.

हरिद्वारापासून केदारास जाण्याला सुमारे पंधरा दिवस लागतात. रस्ता फारच वाईट असून कडे तुटलेले आहेत. वाटेत सुंठ, बेदाणा, मनुका, साखर, खडीसाखर वगैरे जिनसा मिळत नसल्यामुळे लोक हरिद्वाराहून किंवा श्रीनगराहून नेतात. फक्त तांदूळ, कणीक, तूप, सरपण, क्वचित मुगांची व उडदांची डाळ ही जागोजागी मिळतात.

बटाटे वगैरे इकडील भाज्या मिळत नाहीत, परंतु तिकडील एक प्रकारची पाळेभाजी मिळते, ती खाण्यास चवदार लागते. वाटेत उतरण्याला जागोजागी गवती शोपड्या आहेत त्यांस चट्टी म्हणतात. येथे उतरण्याला एवढीच अट असते की, ज्याचे चट्टीत उतरावे त्याचे-कडून शिधा विकत घेतला पाहिजे. दूध व दही फारसे मिळत नाही. येथील उपाध्यांना नंबुरा असे म्हणतात.

हरिद्वारापासून पुढे गाडी, घोडेही जाण्याचा रस्ता नाही. तेथे पाळण्याप्रमाणे झपाण असते. त्यांत एक मनुष्य बसून चार माणसे वाहून नेतात, अथवा लांबोडी टोपलीसारखे वेळूची कंडी असते, तीत मनुष्य बाहेर पाय सोडून व नेणाराच्या पाठीकडे पाठ करून बसतो व त्या पहाडावरील लोक ती कंडी पाठीशी बांधून नेतात; तथापि ह्या सोयीपासून फारच त्रास होतो, व पायाने बरेच लांब जावे लागते. वाटेत हरिद्वारापासून बारा कोसांवर कुब्जामृकतीर्थ लागते, तेथे भागीरथीचे पाणी फारच स्वच्छ असून मोठ्या जोराने वहाते. तेथे आंब्याचे झाड फार जुने आहे त्यास एकादे वेळी फळ येते ते ज्यास मिळते तो दैव-वान समजतात. पुढे काही अंतरावर तपोवन लागते. तेथे बहुत बैरागी आहेत. येथे गंगेचे पाणी फार खोल असून फार जोराने वहाते. येथे लक्ष्मणाची चांगली मूर्ति आहे. येथे गंगा वलांडून जाण्यास सोप केली आहे तीस लक्ष्मणझुला असे म्हणतात. सर्व झुल्यामध्ये हा फार मोठा आहे. झुला बांधण्याची रीति अशी आहे की, गंगेच्या एका तीरापासून दुसरे तीरापर्यंत मोठ्या व बळकट अशा दोन दोऱ्या झाडाला किंवा दगडाला बांधतात व त्याचे खाली सुमारे योड्या अंतरा-वर तशाच दोन दोऱ्या बांधतात. मग खालच्या दोऱ्यांत त्याचे पिळाम-ध्ये चारचार बोटे अंतराने लांकडे बसविलेली असतात. ह्यावरून जाणे म्हणजे वरील दोऱ्या हातांनी धरून खालचे दोऱ्यांत जी लांकडे असतात त्यावर पाय ठेवून फार सावधगिरीने हळू हळू पुढे पाय टाकीत व हात

धरीत जावें. पुढें देवप्रयाग क्षेत्र लागतें. तेथें गंगोत्रीकडून आलेली भागीरथी व बदरीनारायणाकडून आलेली अलकनंदा ह्या दौन नद्यांचा संगम झाला आहे. त्याचे जवळ गुहेत राहून शंकराचार्यांनी ब्रम्हसूत्रावर भाष्य केले असे लोक म्हणतात. तेथून नजीकच एक टेकडीवर रामचंद्राचें देऊळ आहे. त्याचें दर्शन घेणाराकडून पुजारी कर घेतात. ह्या क्षेत्री बागीश्वर नांवाचें शिवलिंग आहे. ह्या पुढें श्रीनगर क्षेत्र आहे.

श्रीनगर हें हिमालयाच्या पहाडांतील मोठें शहर आहे. येथील लोक सुंदर गोण्या रंगाचे असून ते लोंकरीचे कपडे वापरतात. बायका लोंकरीचे जाड कापड नेसतात, व पदर खोचण्याला दाभण टोचतात. यात्रेकरूंना तांदूळ, उडदाची डाळ, कणीक, अशा जिनसा मिळतात. लोक मुसलमानी भाषा समजतात व बोलतात. चांगले तांदूळ म्हणण्यास 'बासमतिचावल' म्हणतात. त्यांची स्वताची भाषा निराळी आहे. ह्या मुलुखांत व्यापाराच्या जिनसा लहान गोंण्यांत घालून शेळ्या व बोकड ह्यांवरून नेतात. कारण तेथे रस्ता अरुंद व वाईट असून दुसरे जनावर जाण्यासारखें नाहीं. ह्या क्षेत्री शंकराचार्यांनी श्रीधंत्र स्थापन केले आहे. तेथे कमलेश्वर महादेव मुख्य देवता आहे. येथील राज्य पूर्वी शंकराचार्यांनी स्थापन केले असे म्हणतात. ह्या शहराजवळ हिमालयपर्वताच्या इंद्रकील नांवाच्या शिखरावर भिल्लकेदार म्हणून एक शिवस्थान आहे. तेथे शिवगंगानदी आहे. अर्जुनाला पाशुपत अस्त्राचा उपदेश करण्यासाठी भिल्लाचें रूप घेऊन शंकर आले ह्यास्तव भिल्लकेदार असे नाव पडलें आहे. येथे बेलाची झाडे आहेत व कैदारनायापाशी बेल मिळत नसल्यामुळे यात्रेकरू येथून बेल केदारेश्वरास वाहण्यासाठी नेतात. पुढें जवळ क्रांचपर्वत असून त्याचे पुढें रुद्रप्रयाग आहे. ह्या ठिकाणी मैदाकिन्या व अलकनंदा ह्यांचा संगम होतो. तेथे जवळच रुद्रेश्वर आहे तेथे पिंडदान केले तर पितर रुद्रलोकीं जातात. ह्यापुढें कुंभारचढी म्हणून

एक गांव आहे त्यास कूर्मक्षेत्र म्हणतात, तेथून सुमारे दोन कोसांवर
 घ्यानबदरी म्हणून नारायणाचे स्थान आहे. पुढे मुसकाशी नांवाचे
 ठिकाण असून तेथे काशीविश्वेश्वर देव व मणिकर्णिकातीर्थ आहे. ह्या
 क्षेत्राविषयी असे म्हणतात की, कलियुगांत फार साप होऊन काशी क्षेत्राचे
 महात्म्य नाहीसे होईल, तेव्हां ह्या क्षेत्री पापी लोकांचा उद्धार
 होईल, ह्यापुढे नारदकोटी म्हणून गांव आहे, ते नारदाचे गांव असून
 तेथे नारदतीर्थ आहे, तेथे डोंगराचे एका शिखरावर त्रियुगीनाराय-
 णाचे ठिकाण आहे, तेथील अग्नि तीन युगांतला असल्यामुळे त्यास
 त्रियुगीनारायण असे नांव पडले आहे. हा अग्नि शिवपार्वतीचे लग्नापा-
 सून जसाचा तसाच कायम आहे असे म्हणतात. नारायणाच्या नाभीतून
 पाणी येते, देवळाबाहेर ब्रम्हतीर्थ, विष्णुतीर्थ, रुद्रतीर्थ अशी तीन
 तीर्थे आहेत. ह्यांपैकी एकांत साप असून ते चावत नाहीत. त्यांत स्नान
 करून तेथील अग्नीत तिळांचा होम करितात, येथून हिमालय पर्वताचा
 देखावा फार उत्तम व शोभिवंत दिसतो, तेणेकरून मनाला फार
 आनंद व आश्चर्य वाटते. तेथून पुढे गौरीतीर्थ असून त्याचे पाणी
 कढत आहे, त्या पाण्याची जी वाफ होत असते ती दुरून धुरा-
 प्रमाणे दिसते. येथे तीर्थविधि करितात, तेथून पुढे बारा को-
 सांवर केदारेश्वर असून वाटेत बर्फ आढळते. तिकडे बर्फांत वाढणारी
 फुलझाडे आहेत, बर्फांत कमळाचीं झाडे आहेत, त्यांचे फूल एक हात
 घेराचे असून पांकव्या पुष्कळ असतात. ह्या ठिकाणी मंदाकिनी वलां-
 डून जाण्यासाठी बर्फावर लांकडे टाकिलेली असतात, त्यास 'सांगा'
 म्हणतात. नदी उतरून गेल्यावर चौहो बाजूंस उंच पर्वत व मध्ये
 मैदान असून त्यांत उत्तर अक्षांश ३० ५३ पूर्व रेखांश ७९ १८ येथे
 केदारनाथाचे देऊळ असून त्याचे आठ दिशांस आठ तीर्थे आहेत.
 ह्या देवळाला शिखर नाही. ह्याचा घेर फारच मोठा व जुनाट आहे. ह्याचा
 आकार कोल्हापुरचे अन्नाबाईचे देवळासारखा आहे, परंतु लहान आहे,

तथापि दोन अडीच पुरूब उंच आहे. देवळांत पायाचे घोट्याइतकें बर्फाचें पाणी असतें. बाहेर मंडांत दुसरे देव असून मुख्य देवळांत केदारेश्वर आहे, तो लिंगाकार नसून मोठा रेडा बसल्याप्रमाणें असून मागच्या बाजूस शेषटाप्रमाणें आकार दिसतो. लोक मोठ्या कष्टानें जाऊन देवाचे दर्शन घेऊन बेल वाहून त्याला भेटतात. तेथें फार थंडी असल्यामुळें यात्रेकरू फार दिवस राहात नाहींत. येथें रेतोदक नांवाचें तीर्थकुंड असून त्याचे तळाशीं पारा आहे. उपाध्या काहीं मंत्र म्हणण्यास सांगून त्या तीर्थाचे बारा घोट पाणी पिण्यास सांगतो. त्या दिवशीं उपोषण करावें लागतें. येथील यात्रा सहा दिवसांची किंवा तीन दिवसांची आहे. थंडी, धुकें, बर्फ, फार असल्या कारणानें तेथें राहण्यास फारच त्रास होतो. पांघरुणें वाळत नाहींत, सबब धाबळ्या वापरतात. कैलासभूर्मीत परसाकडे बसत नाहींत, म्हणून सकाळीं उजेडल्यावर मंदाकिनीचा सांगा उतरून पलीकडे शौचास जातात. मंदाकिनीचें स्नान करण्याचा प्रकार असा. पाण्यांत बर्फ असल्यामुळें कपडे लवकर भिजत नाहींत व गर पाण्यांत उभें राहावत नाहीं, सबब स्नान करणारा ओलें वस्त्र नेसून नदीचे कडेला बसतो व दुसरा मनुष्य घागरीनें पाणी त्याचे अंगावर ओतितो, तेव्हां स्नान करणारा थंडीनें फारच खुडखुडून बेसावध होतो, तेव्हां दुसरीं माणसें त्याला उचलून नेऊन आगटीवर धरून शोकतात, मग तो सावध होतो. येथें केदारेश्वर देवाचे दर्शन, मंदाकिनीचें स्नान व रेतोदकाचें पान एवढेंच करावें लागतें. द्राविड देशांतील लिंगाईत हे पुजारी आहेत. यात्रेकरू देवाला लोणी किंवा तूप लावून हात फिरवितात. केदारेश्वराचें आग्नेयी बाजूनें एक वाट पहाडांत जाते, त्या वाटेनें जाऊन देहत्याग केल्यास कैलास प्राप्त होतो असें म्हणतात. त्या वाटेनें कोस दोन कोस गेलें असतां बर्फांत शरीर पडतें अथवा मोठाले पक्षी उचलून नेऊन खातात असें म्हणतात. ह्या प्रदेशांत कार्तिक महिन्यापासून बर्फ पडूं लागतो ; सबब

तेथील पुजारी केदारेश्वराचें दार पौर्णिमेपासून वंद करून गुप्तकाशी-
नजीक उखीमठ येथें येऊन राहातात. येथें महादेवाचें लिंग आहे,
त्याची पुजा केली असतां केदारेश्वरास पावते असे म्हणतात. पुढे वैशा-
ख महिन्यांत बर्फ वितळूं लागला ह्मणजे लोक केदारेश्वरास जाऊन
तेथील बर्फ काढून देवाचें दार उघडितात.

बदरीनारायण.

केदाराहून बदरीनारायणास जाण्याची वाट गुप्तकाशीवरून फुटते ती
उखीमठाकडे जाते. उखीमठापासून जवळच अगस्त्याश्रम असून
जवळ वैतरणी नदी आहे. पुढे वाटेवर तुंगनाथ नांवाचा पर्वत असून
तेथें तुंगगंगा नांवाची लहान नदी आहे. तिचे कांठी लहान देवळांत
तुंगनाथाचें लिंग आहे, व मागे शंकराचार्याची मूर्ति आहे. पुढे
कर्णप्रयाग आहे. तेथें कर्णगंगा व अलकनंदा ह्यांचा संगम आहे. तेथें
स्नान व पितृतर्पण करावें. तेथून पुढे नंदप्रयाग लागतो. येथें नंदगंगा
व अलकनंदा ह्यांचा संगम आहे. येथेंही स्नान पितृतर्पण करावें. पुढे
पिंपळचढी नांवाच्या गांवावरून गेलें असतां गरुडगंगा नांवाची नदी
लागते. तिच्या कांठी गरुडाची मूर्ति आहे. येथून पुढे बदरिकाश्रमाचा प्र-
देश सुरू होतो. पुढे व्यासाचा आश्रम असून तेथें व्यासगंगा नदी
आहे. त्याचे पुढे जोशीमठ म्हणून एक ठिकाण आहे. हा मठ शंकरा-
चार्याचा असून त्यांत त्यांचे शालिग्राम आहेत. तेथून पुढे एक कोसांवर
विष्णुप्रयाग आहे. तेथें विष्णुगंगा व अलकनंदा ह्यांचा संगम आहे.
त्यांच्या ओघाचा जोर व भयंकर शब्द ऐकून पहाणारांस फार आश्चर्य
वाटतें. स्नानाची जागा फार अवघड असून साखळदंड धरून खाली
उतरून स्नान करावें लागतें. पुढे पंडुश्वर येथें वैखानसतीर्थ
आहे. त्या ठिकाणी एका देवळांत सोन्याची सुंदर नारायण मूर्ति बसले-
ल्या मनुष्याएवढी आहे. येथून बदरीनारायण सहा कोसांवर राहतो.
नंतर ब्राम्हणीगांवावरून पुढे कुबेरशिला व कुबेरगंगा लागते.

येथून बदरीनारायणाचे देवळाचा कळस दिसतो. पुढे उत्तर अक्षांश ३० ४३ व पूर्वेरेखांश ७६ २६ येथे बदरीनारायणास पंचव्यावर श्रीनारायणाचे दर्शन घेतात. त्याचेजवळ नर, कुबेर, नारद, वगैरे ह्यांच्या मूर्ति आहेत, देवळांत उद्धवाची मूर्ति आहे, व एक धर्मशिल्ल आहे. तेथे धर्म करण्याचे फार प्रहत्स्य आहे, येथे क्षौर नाही, फक्त श्राद्ध करावे लागते. श्राद्धाला द्रविड ब्राम्हण मिळतात. नारायण मूर्तीची स्थापना शंकराचार्यांनी केली, येथील हवा चांगली असून केदारेश्वरापेक्षा थंडी कमी आहे. येथे चांगली वस्ती असून सर्व पदार्थ मिळतात. येथे सोबक्या ओवळ्याचा विचार मुळीच नाही. आपता तयार केलेल्या नारायणाचा नैवेद्य विकत मिळतो, तो यात्रेकरी विकत घेऊन खातात, आणि तीर्थश्राद्धही त्याचेवरच करितात. शुद्ध बदरी क्षेत्रामध्ये दोन तीर्थे आहेत. १ अग्नितीर्थ, ह्यांत पाणी आंबोळ करण्यासारखे ऊन असते, आणि २ नारदतीर्थ, हा अलकनंदेत मोठा डोहो आहे. ह्या ठिकाणी श्राद्ध केल्यास मोठे फळ आहे. नदीचे पाणी डोंगरावरून मोठ्या जोराने खाली पडते, सबर तेथे कांठावर वसून फारच सावधगिरीने स्नान करितात. नारायणास कूर्मधारातीर्थ आहे, तेथे डोंगरावरून चार धारा पडतात. तेथे नर व नारायण असे दोन डोंगर आहेत. येथे लक्ष्मी, केदारेश्वर इत्यादि पुष्कळ देवस्थाने आहेत. ह्या क्षेत्रांत पांच शिला आहेत; १ गरुडशिला, २ वराहशिला, ३ नरसिंहशिला ४ नारदशिला आणि ५ मार्कंडेयशिला. ह्यांचे दर्शन घेतात. बदरीनारायणाचे पुजासी लंबेरी ब्राम्हण असून ते ब्राम्हचारी असतात. त्यांना राऊळ असे म्हणतात. त्यांच्या हाताखाली कारकून, शिपाई, आचारी, पाणके, असून देवाच्या सर्व जिनसा त्यांच्या स्वाधीन असतात. अलकनंदेत ब्राम्हकपाल म्हणून एक मोठी शिला आहे. तिचे एक आंग नदीत आहे, तेथे पितर व इष्टमित्र ह्यांचे नांवांने पिंडदान करून, ते पिंड जवळ असलेल्या ब्राम्हतीथांत टाकतात. ज्याचे नांवांने पिंडदान

ब्रम्हकपाली झाले तो ब्रम्हलौकी जातो. येथे कार्तिक महिन्यात बर्फ पडू लागतो. तेव्हां तेथील पुजारी पौर्णिमेचे दिवशी नारायणाचे मूर्तीवर लोणी घापितात, आणि लग्न न झालेल्या मुलीकडून सूत काढवून त्याचा जाड व लांब कांकडा करून एका मोठ्या दिवेलावण्यांत तेलाचे भरण घालून कांकड्याचा दिवा लावून ठेवितात, मग देवळाची दारे बंद करून सर्व मनुष्ये उत्तर अक्षांश ३० ३३ पूर्व रेखांश ७९ ४० येथे जोशीमठांत येऊन सुमारे सहा महिने रहातात. ती पावेतो नारायणाची पूजा तेथे होते. पुढे वैशाख महिन्यांत अक्षतृतीयेला पुजारी लोक परत जाऊन बर्फ खणून काढून देऊळ मोकळे करितात. त्यावेळी दिवा जळत असतो, व देवावरील कुले ताजी असतात.

बदरीनारायणापासून स्वर्गास जाण्याची म्हणून एक वाट आहे. त्या वाटेने सहा कोसांवर वसुधारा नांवाचे एक तीर्थ आहे. ह्याच वाटेने प्रथम एक ठिकाण आहे तेथे नरनारायणमातेची मूर्ति आहे. पुढे कलापत्राम लागतो. तेथे गंगेच्या पाण्याचे बर्फ झालेले असते. त्यावरून पलीकडे गेले म्हणजे हिमालयाच्या मोठमोठाल्या शिखरांची एक रांग आहे, ती भिंतीसारखी दिसते. हिलाच काळी भिंत म्हणतात. येथे व्यासाचा आश्रम आहे. येथे सरस्वति व गंगा ह्यांचा संगम आहे. येथे मन्नाचार्यांचे वृंदावन आहे. येथून वसुधारातीर्थ देान कोसांवर आहे. हिमालयाचे फार उंच टोंकावरून ह्या तीर्थाचे पाण्याची धार पडते. तिचे तुषार वाऱ्याचे झोकाप्रमाणे निरानिराव्या बाजूस पडतात. ते आपल्या अंगावर घेण्यासाठी यात्रेकरू फार प्रयत्न करितात. बदरीनारायणापासून भूतामध्ये जाण्याला रस्ता आहे, तिकडून लमाणी लोक मीठ आणितात.

ही पाहाडी यात्रा करितांना वाटेत साप, वाघ, आश्वले वगैरे जनावरे व चौर ह्यांचा उपद्रव नाही. एकादे वेळी मत्त हत्ती रान सोडून वाटेवर येतात, तेव्हां ते जाई तोंपर्यंत रस्ता बंद पडतो. इकडे विष्णू

नांवाचे झाड आहे, ते आंगाला लागले तर विंचू चावल्याप्रमाणे त्रास होतो. वाटेत उंच उंच डोंगर असल्यामुळे सूर्याचे ऊन लवकर पडत नाही, व धुकें असते, व कोठे कोठे बर्फही पडतो, व पाऊसही पडतो. तांदूळ, कणीक, उडदांची डाळ ह्याशिवाय कांहीं मिळत नाही. डोंगरावरून दगड कोसळून वाटेवर येऊन कधी कधी पडतात, व रानमाशा चावतात. वाटेत एका बाजूने उंच डोंगर असून दुसरे बाजूला गंगानदी जोराने वाहात असते तिचा मोठा आवाज ऐकू येतो. कोठे कोठे झुले उतरून जावे लागते. यात्रेकरूंना उतण्याकरितां गवताची छपरे आढळतात, त्यास 'चट्टी' म्हणतात. यात्रेकरू पैसेवाला असो अगर गरीब असो, तथापि वाटेचे दुःख दोघांनाही सारखेच होतें. हरिद्वारापासून निवून त्रिस्थलीची यात्रा करून परत हरिद्वारास येई तोंपर्यंत एक मणाचा बीजानेणाच्या गड्यास मजूरी रूपये ६० पडतात. शंपाणाला रूपये २५० किंवा ३००. कंडीला ६०।८०।१०० पडतात. हा प्रांत वायव्य प्रांताखाली मोडत असून नैनीतालच्या कमिशनरच्या ताब्यांत आहे, ह्यांपैकी गंगोत्रीचा भाग टेरी संस्थानचा मुलूख आहे, व केदार व बदरीनारायण हे ब्रिटिश सरकारचे मुलखांपैकी आहेत.

बदरीनारायण व श्रीनगर पेये कस्तुरी, शिलाजीत, निर्विषी (सापावर व विंचवावर औषध आहे असें ह्मणतात), मोहरजहरा (म्हणजे बर्फापासून दगड बनलेला असून तो उष्णता व कडकी ह्याजवर औषध म्हणून उगाळून देतात). साधारण बर्फापेक्षां तिकडील बर्फ रेतीसारखा भुसभुशीत असून त्याचे पाणी इतकें थंड असतें कीं, ह्याच्यापेक्षां त्यांत हाताला फार क्षिणक्षिण्या येतात. नद्यांमध्ये वरील पाणी गोठून बर्फ झालेले असतें व त्याचे खाली पाण्याचा प्रवाह असतो. त्रिस्थलीची यात्रा करणारांकडून त्यांचे नांव वगैरे पंडे (म्हणजे उपाध्ये) आपल्या वद्दांत लिहून घेतात.

द्वारका.

द्वारका हा गांव गुजराथ द्वीपकल्पाच्या पश्चिम टोंकाजवळ उत्तर अक्षांश २२ १५ व पूर्व रेखांश ६० ७ येथे आहे. द्वारकेस जाणारे लोके शिदपुराहून किंवा मुंबईहून जातात.

शिदपुराहून जाणारे आगगाडीतून जातात. सन १८९० साली आगगाडीपासून द्वारका तीस कोसांवर होती एवढे अंतर बैलगाडीने जावे लागते.

मुंबईहून जाणारे लोक आगबोटीत बसून जातात, तीन दिवसांचा रस्ता आहे. वाटेत बेरावळ म्हणून एक बंदर लागते, तेथे सोरटीसोमनायाचे देऊळ आहे. पुढे सुदामपुरी म्हणून बंदर लागते, तेथे लोक उतरून तीर्थविधि करितात. येथे सुदामाचे देऊळ आहे. त्यांत सुदामाची दगडाची मूर्ति आहे, व केदारेश्वर म्हणून महादेवाचे देऊळ आहे. पुढे द्वारका बंदराला धक्का बांधलेला नसल्यामुळे पडावांत बसून द्वारकेपर्यंत सुमारे दोन मैल जावे लागते.

द्वारकेस द्वारकानाथाचे फार मोठे देऊळ आहे. त्यांत काव्या दगडाची द्विभुज मूर्ति द्वारकानाथाची आहे. असे म्हणतात की, तेथील पुजाऱ्यांनी सुमारे ६०० वर्षांपूर्वी देवाची मूर्ति तेथून काढून डाकुरास नेली, नंतर ब्राह्मणांनी मोठ्या प्रयत्नाने तिच्या जागी दुसरी मूर्ति बसविली, आणि ही ही मूर्ति जवळ शंखद्वार बेट आहे तेथे सुमारे १५० वर्षांपूर्वी नेली. नंतर द्वारकेस आणखी नवीन मूर्ति स्थापन केली. तेथे गोमती नदी आहे. यात्रेकरू तीत स्नान करितात. त्याजबद्दल दरमाणाही साडेचार रुपये बडोदे सरकारास कर द्यावा लागतो. नंतर देवदर्शन करून आपले शक्तीप्रमाणे देवापुढे काय ठेवणे असेल ते ठेवितात. ह्या क्षेत्रां तीर्थविधि करितात. भाषा गुजराथी आहे. गुजराथी कापड तन्हेतन्हेचे मिळते. येथे सुमारे पांचसहाशे घरांची वस्ती आहे. येथे आरमरा ठिकाणी जाऊन काही लोक ब्राह्मणाकडून तप्तमुद्रा घेतात. खर्च दीड

रूपया पडतो. मुद्रेचा आकार आंगठीसारखा वाटोळा असून आंत कमळासारखें असतें.

द्वारकेपासून दहा कोसांवर एक बेट आहे, तेथें होडीत बसून किंवा पायरस्त्यानें लोक जातात. येथील देवाचे दर्शनाबाबद पांच रुपये कर द्यावा लागतो. येथें अष्टनायकांची निरनिराळीं देवळें आहेत. द्वारका व बेट ह्या दोन्ही ठिकाणीं मनुष्याप्रमाणें देवाकडून पुजारी लोक सर्व विलास करवितात. ती मौज मोठी पहाण्यासारखी आहे. द्वारकेस दिपवाळींत पहाण्यासारखा उत्सव होतो, त्या वेळीं अनेक प्रकारचीं पुष्कळ पक्कानें करून त्यांचे मोठमोठाले ढीग देवापुढें करितात, त्यास अन्नकोट असें म्हणतात. येथून थोड्या अंतरावर गोपीतलाव आहे. तेथें कृष्णाच्या सर्व गोपी गुप्त झाल्या असें म्हणतात. ह्या तलावांतील गाळालाच गोपीचंदन असें म्हणतात. समुद्र किनाऱ्यावर ओहोटीचे वेळीं चक्रांकित, पक्षे, कवड्या, वगैरे अनेक प्रकारचीं किड्यांचीं घरे सांपडतात.

पुष्कर.

मथुरेहून आगगाडींत अजमिरास जाण्याला सुमारे तेरा तास लागतात. अजमिराहून एक्यांत बसून तीन कोस पुष्करास जावें लागतें. पुष्करांत एक मोठा तलाव असून त्यांतील पाणी फार स्वच्छ व गोड आहे. ह्या तीर्थावर गोदावरीप्रमाणें तीर्थविधि करावा लागतो. येथें ब्रम्हदेवाचें एक मंदिर आहे, तेथें ब्रम्हदेवाचें दर्शन घेऊन नंतर वराहाचे देवाल्यांत वराहाचें दर्शन घेऊन दीड कोसावर ब्रम्हपुष्कर म्हणून एक तलाव आहे, तेथें स्नानास जावें व टेंकडीवर ब्रम्हदेव आहे त्याचें दर्शन घ्यावें. ह्या ठिकाणीं मोर पुष्कळ आहेत.

सिदपूर.

अजमिराहून सिदपूर आगगाडीनें सुमारे बारा तासांचा रस्ता आहे. सिदपुरास सरस्वति नदी आहे. तेथें गोदावरीप्रमाणें सर्व विधि करून

दुसरे दिवशीं सुमारे एक कोसावर बिंदुसरोवर आहे, तेथे जावे. ह्या सरोवरावर स्नान करून व आणखी दोन सरोवरे आहेत त्यांत स्नान करून आईचे श्राद्ध करावे. ह्या श्राद्धांत पिंड तीन असून सोळा धर्मपिंड करावे लागतात. उपाध्या बरेच द्रव्य मागतो. ह्या श्राद्धास मातृगया असे म्हणतात. सिदपुराहून निघाल्यावर बडोद्याजवळ गोमती नदीच्या तीरीं **छाकूर** गांवांत **द्वारकानाथा**चे देऊळ आहे तेथे कोणी कोणी जातात. ह्याच्या दक्षिणेस भडोच्यास नर्मदानदी आहे, तेथे कोणी येतांना स्नान करण्यास उतरतात. कित्येक लोक मुंबईस येऊन कल्याणावरून पुनः नाशिकास गंगेची व गोदेची भेट करण्याकरितां जातात. ही भेट केल्यावर आपले गांवीं जाऊन घरीं न जातां दुसरे ठिकाणीं उतरतात. मग गंगेस पालखींत ठेवून वाजतगाजत आपले घरीं समारंभानें नेतात. घरीं आल्यावर घृतश्राद्धप्रमाणें दधिश्राद्ध करावे लागते. नंतर काळ-भैरवाप्रीत्यर्थ आठ ब्राह्मण घालावे लागतात. ह्या पुढे एके दिवशीं गंगेची महापूजा व ब्राह्मणभोजन करितात. ह्यास माउंदे असें म्हणतात.

ह्याप्रमाणें उत्तर हिंदुस्थानांत यात्रा करून मग दक्षिण हिंदुस्थानांत जी यात्रा करितात ती येणेंप्रमाणें:—

कार्तिकस्वामी.

पुण्याहून आगगाडीचे रस्त्यानें सोलापुराकडे चाललें असतां सोलापुरापलीकडे **कलबुर्गे** शहर लागते. त्याचेपुढे **शहाबाद** शहर आहे. तेथील पांढरे दगड आणून सर्व स्टेशनावर इमारतीस लाविले आहेत. तेथून आगगाडीतून **रायचुराला** जातांना मध्ये **कृष्णानदी** लागते, तेथे तीर्थ-विधि करावा. ह्या ठिकाणीं कृष्णोला मोठा लोखंडी पूल छत्तीस कमानींचा व ३८५४ फूट लांबीचा आहे. रायचूर येथे जी. आय. पी. रेल्वे संपते. तेथून मद्रास रेल्वेची आगगाडी आहे. ह्या गाडीतून **गुंदकळु** स्टेशनपर्यंत जावे. तेथे आगगाडीचे तीन फांटे फुटतात. एक मद्रासेकडे जातो, दुसरा ईशान्येकडे जातो, व तिसरा पश्चिमेस **बल्लारी**कडे जातो. बल्लारीकडे नाणाऱ्या आगगाडीतून बल्लारीस जावे. बल्लारी हें मोठें शहर असून तेथे

एक किल्ला आहे. तेथून कार्तिकस्वामीचा डोंगर पंधरा कोस आहे. तिकडे बैलगाडी किंवा घोडे करून जावे लागते. वाटेत घोरपडे यांचे सोंडूर म्हणून गांव लागते. तेथून कार्तिकस्वामी तीन कोस आहे. तेथे जाण्याला सोंडुरापासून पुढे डोंगर चढावा लागतो. ह्या डोंगराचे नांव लोहाचल अस आहे. वाटेत एक शिवस्थान असून तेथे शिवतीर्थ आहे. कार्तिकस्वामीची मूर्ति काव्या दगडाची असून चांगली केलेली आहे. मध्ये स्वामीचे देऊळ असून उजवेकडे शिवाचे देऊळ आहे, व डावीकडे पार्वतीचे देऊळ आहे. कार्तिकीपौर्णिमेस कृत्तिका नक्षत्र असेल तेव्हा कार्तिकस्वामीचे दर्शनाचे मोठे माहात्म्य आहे, अणखी त्याच दिवशी शिवयोगाचा योग असल्यास जास्त फळ सांगितले आहे. डोंगरावर कार्तिकस्वामीनी ज्या ठिकाणी आईचे दूध ओकून टाकिले त्या ठिकाणी पांढरी माती आहे. तिचे खडे यात्रेकरू भक्तीने घेऊन येतात, व तिकडील स्मार्त ब्राम्हण तिचा भस्माप्रमाणे उपबोध करितात. येथे अगस्तीतीर्थ असून जवळ अगस्तीश्वर व लोपामुद्रेश्वर अशी महादेवाची दोन लिंगे आहेत. येथे दर्शनाशिवाय दुसरा कांहीं विधि करावा लागत नाही. यात्रा भरते तेव्हा स्वामीचे दर्शनास यात्रेकरूंना सोंडूरकर घोरपडे यांचे अधिकाऱ्यास कर द्यावा लागतो.

हंपीविरूपाक्ष.

हा गांव तुंगभद्रेचे कांठी आहे. कार्तिकस्वामीहून परत सोंडुरास आल्यावर बैलगाडीतून हंपीस जातात. रस्ता बारा तासांचा आहे. भाडे दरमाणाची सुमारे आठ आणे पडतात. येथे विरूपाक्ष नांवाचे महादेवाचे देऊळ मोठे असून महाद्वारावर सुंदर व उंच गोपूर आहे. देवळास भोवती ओऱ्या आहेत. देवाचा एक मोठा रथ असून तो चित्र शुद्ध पौर्णिमेस उत्साहाचे अंती बाहेर काढितात. पुजारी तैलंग ब्राम्हण आहेत. तेथे पालांचे मंडप घातलेले असतात, ते राहण्यास भाड्याने मिळतात. अगस्तीतीर्थ म्हणून एक तळें असून त्यांत एक कुंड आहे.

पोड्या अंतरावर क्षत्रपालश्रीरभद्राचें स्थान असून तेथील मूर्ति दीड पुरुष उंचीची आहे. तेथून जवळच एक नृसिंहाचें स्थान असून मूर्ति अतिशय फार मोठी आहे. सुमारे एक कोसावर पंपासरोवर व मानस-सरोवर अशीं दोन तळीं आहेत. येथें पाहण्यासारखीं ठिकाणें आहेत तीं येणेंप्रमाणें:—मातंगऋषीचा पर्वत, अंजनी पर्वत, सीता सरोवर, ऋष्यमूक पर्वत, किर्दिरुधा पर्वत, ह्यासच अनीगोंदी म्हणतात. येथें राजवाडा मध्यम प्रतीचा आहे. वाळीचें हाड, त्याला रामानें मारल्याची जागा, सातताड वृक्षांची जागा व रामाचे पाय दगडांत लागलेले, व वाळीला जाळलेल्या ठिकाणीं मोठा डोंगरासारखा राखेचा ढीग, तारेचा महाल म्हणून एक डोंगर, इतकें तेथें आहेत. चक्रतीर्थ नदीचे कांठी आहे, एका गुहेत रंगमूर्ति म्हणून काळी एक हात उंचीची मूर्ति आहे. नदीचे कांठी रामाचें देऊळ असून त्यांत राम, लक्ष्मण, सीता व मारुती ह्यांच्या मोठ्या मूर्ति आहेत. जवळच थंत्रोद्धार मारुती आहे.

महादेवाची भोगमूर्ति पालखींत बसवून दररोज संध्याकाळीं देवळा-सभोवतीं फिरवून सभामंडपांत लहान रूप्याच्या कड्यांचा शेंपाळा आहे त्यावर आणून बसवितात. त्याचे समोर कलावंतिणीचा नाच करवून मग शेजआरती करितात. देवळा सभोवतीं चौसोपी दगडी इमारत आहे. दक्षिणेकडील सोप्यावरून पाटाचें पाणी नेलें आहे. देवळा बाहेर शंकराचार्य मठ विद्यारण्य स्वामीचा असून त्यांचे गादीवर एक स्वामी आहेत. त्यांस व देवाला सरकारी उत्पन्न येतें.

गोकर्णमहाबलेश्वर.

हुबळी स्टेशनावर उतरून तेथून बैलगाडीने पांचवे दिवशीं गोकर्ण (उ० अ० सुमारे १४ व पू० रे० ७४) येथें पोचतात. ह्या ठिकाणीं मलबारी लोकांची वस्ती आहे. कोंकणस्य ब्राह्मणाचें एकच घर आहे. बाजारांत सर्व प्रकारचे जिनस मिळतात. नारळ फार स्वस्थ आहेत. समुद्रकिनार्याजवळ महादेवाचें देऊळ द्रविड चालीचें बांध-

लेलें असून पुढें सभामंडप आहे. देवाचा गाभारा सुमारे ३० फूट औरसचौरस असून ६० फूट उंच आहे. शिवरावर आठ दिशांस अष्ट लोकपालांच्या मूर्ति असून विष्णूच्या दहा अवतारांच्या मूर्ति आहेत. देवाचें लिंग जमिनीपासून सुमारे तीन बोटे वर दिसतें. मंडपांत पार्वती व गणपति ह्यांच्या मूर्ति असून मध्यभागी नंदी आहे. येथें यात्रेकरू लोकांचे नंदादीप सुमारे शंभरांवर आहेत. दररोज साठ शेर भाताचा नैवेद्य होतो, तो देवळांतील नोकर लोक खातात. रोज पंचामृताची पूजा होते व बेल वहातात. यात्रेकरूला देवाची पंचामृतपूजा करणें असल्यास पुजाऱ्यास आठ आणे व देवापुढें चार आणे ठेवावे लागतात. व एकादशरुद्र करणें तर पुजाऱ्यास व देवास मिळून एक रुपया द्यावा लागतो. लघुरुद्र केला तर पांच रुपये द्यावे लागतात. महारुद्र केला तर साठ रुपये द्यावे लागतात. अतिरुद्र केला तर दीडशें रुपये द्यावे लागतात. माघ वद्य १० पासून फाल्गुन शुद्ध २ पावेतो मोठी यात्रा भरते. जत्रेमध्ये गुरें, तांब्यापितळेचीं भांडीं, कापड, जवाहीर व धान्य ह्यांची विक्री पुष्कळ होते. शिवरात्रीस महादेवाचा मोठा उत्सव होतो, रात्री दारू पुष्कळ उडवितात. गांजावळ एक तळें आहे, त्यांत शिवरात्रीचे दुसरे दिवशीं देवाला स्नानास नेण्याचा उत्सव होतो. ह्या देवळाशिवाय दुसरीं २० देवळे, ३० लिंगे आणि ३० तीर्थे आहेत. नजीकच शास्त्रेश्वर असून त्याचे खालीं आदिगोकर्ण आहे. ह्या देवाचे लिंगासर्भोवतीं खणून त्यांत मोती व रत्नें ह्यांचा चुरा घालून बंद करितात, त्यास अष्टबंध म्हणतात. जवळ डोंगरावर वृद्धगोकर्ण म्हणून महादेवाचें देऊळ आहे. शिवरात्रीचे दिवशीं लोक उपास करून कोटितीर्थांवर आणि ताम्रपर्णी नदी समुद्रास जेथें मिळते तेथें स्नान करून ब्राह्मणाला दक्षिणा देऊन गणपतीची पूजा करून मग महाबळेश्वराची पूजा करितात. येथें फाल्गुन शुद्ध १ रोजीं रयांत मूर्ति बसवून मोठा उत्सव होतो. कोटितीर्थांत सप्तकोटीश्वर म्हणून महादेव आहे व एक नंदी आहे. ह्या तीर्थांचे पश्चिम किनाऱ्याला काळभैरवाचें देऊळ

आहे, दुसरे देवाची लहान लहान देवळे आसपास आहेत. गोकर्णमहाबळेश्वराचे देवळासमोर ज्ञान, वैराग्य आणि मुक्ति असे तीन मंडप आहेत.

जे आगबोटीतून जातात ते कुमठ्याच्या बंदरावर उतरतात. तेथून गोकर्णमहाबळेश्वर पांच कोस आहे.

श्रीशैल्य मल्लिकार्जुन.

गुदकल्ल स्टेशनाहून मद्रास रेल्वेने दक्षिणेकडे जातांना गुत्ती स्टेशन लागते. तेथे उतरून बैलगाडी करून लोक श्रीशैल्याकडे जातात. तेथून रस्ता सात दिवसांचा आहे. पेन्नूर पावेतो बैलगाडी जाते, तेथून भाड्याचे घोडे करून श्रीशैल्यार चढून जातात. वाटेत खडबडीत पाहेऱ्या आहेत. डोंगरावर मल्लिकार्जुन ह्या नांवाच्या महादेवाचे साधारण देऊळ आहे. नंदी फार मोठा आहे. महादेवाचा पुजारी जंगम आहे, व पार्वतीचे देऊळ निराळे असून पुजारी तैलंग ब्राह्मण आहे. येथील देवाचे दर्शनास शंकराचार्यांचा कर दरमाणशी एक रूपया दोन आणे पडतो. देवाला अभिषेक करण्याचा असल्यास दहापंधरा रूपये पडतात. शिबरात्रीस मोठा उत्सव होतो. सुमारे एक लक्ष यात्रा जमते. शिताफळीची झाडे फार आहेत, फळे खाल्ही तर हीवताप लागतो. पुजारी नेहमी खाटेवर आजारी पडलेले असतात. डोंगराचे दुसऱ्या बाजूने गुळगुळीत पाहेऱ्या आहेत. त्या सुमारे दोन कोस उतरून गेल्यावर कृष्णा नदी लागते. तिला तेथे पाताळगंगा असे म्हणतात. येथे तीर्थविधि करावा लागतो. पात्रेकरू कृष्णेचे पाणी नेऊन देवावर घालितात. डोंगरावर पाण्याची टाकी आहेत. ते पाणी गार व वाईट आहे. ते प्याले तर हीवताप लागतो. डोंगरावर चित्रकाची झाडे फार असून त्यांच्या मुळ्यांनी पाणी विघडलेले असते. ओढ्याचे पाणी पिण्याला बरे आहे. शिखरदर्शनाकरिता तीन कोस जाऊन तेथे एक शिखरेश्वर महादेवाचे देऊळ आहे, त्यावर दिपमाळेसारखे उंच बांधलेले आहे, त्यावर चढून त्याचे शेंड्यावर एक

दगडाचे पेल्याप्रमाणें भाडें असून एक वरवंटा आहे. त्या भाड्यांत तांदूळ व पाणी घालून त्या वरवंट्यानें घोटून तें अंगाला चोळून मग यात्रेकरू शिखराचें दर्शन करितात, त्या वेळीं असा श्लोक म्हणतात कीं, काश्या-
 तु मरणान्मुक्तिः स्मरणादरूणाचलं ॥ श्रीशैल्य शिखरं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न
 विद्यते ॥ यात्रेच्या वेळेशिवाय इतर वेळीं तेथें खाण्यापिण्याचे जिनस
 कांहींच मिळत नसल्यामुळें यात्रेकरूंना ते पेचुराहून किंवा आत्मकुराहून
 न्यावे लागतात. येथें पहाण्यासारखे **पंचमठ** म्हणून दगडी ओऱ्या
 आहेत. तेथें पूर्वी ऋषि रहात होते असें म्हणतात. हल्लीं तेथें वाघ
 अस्वलें असतात व जंगल फार आहे, सबब भिल्लांची मदत घेऊन
 पहाण्यास जातात. येथें रत्नवालीवदल भिल्लांना दरमाणशीं दररोज एक
 आण्याप्रमाणें द्यावें लागतें. रामेश्वराहून परत येतांना जे लोक श्रीशै-
 ल्यास जातात ते **कडाप्पा** स्टेशनावर उतरून तेथून तुंगभद्रेच्या काल-
 व्यांतून नावेंत बसून पांच दिवस जाऊन **बेलपन्नुरास** उतरतात, तेथून
 बैलगाडीनें पेचुरास येण्यास तीन दिवस लागतात.

त्रिपति म्हणजे व्यंकोबाची गिरी.

बळारीहून **गुंदकळ** येथें येऊन तेथून मद्रास रेल्वेच्या आगगाडींत
 बसून **त्रिपति** स्टेशनापर्यंत जावें. तेथून व्यंकोबाची गिरी सुमारे तीन कोस
 आहे. तिकडे जातांना **गोविंदराजपट्टण** लागतें. तेथून एक कोसावर
कपिलतीर्थ आहे. तें असें कीं, डोंगरावरून पाण्याची मोठी धार पडते,
 पाण्याला एक कुंड बांधिलें असून त्यांत उतरण्यास पाहेऱ्या केल्या आ-
 हेत. येथें तीर्थविधि करावा लागतो. जवळच **बेणूगोपाळ** व **लक्ष्मीना-**
रायण व **कपिलेश्वर** अशीं देवस्थाने आहेत. येथून डोंगराचा मोठा च-
 टाव लागतो. वर जाण्यास अशक्त मनुष्यास डोलीही मिळते. डोंगराचें नांव
शेषाचल आहे. डोंगर चढतांना वाटेंत कांहीं ठिकाणीं पाहेऱ्या लाग-
 तात व कांहीं ठिकाणीं दरवाजे असून त्यांचेवर गोपुरे आहेत. त्यांपैकीं
 एका गोपुरास **घाळीगोपुर** असें म्हणतात. येथें वारा चांगला लागत

असल्यामुळे तेथे यात्रेकरू विसावा घेतात. काहीं देवस्थाने लागतात. डोंगर सुमारे पांचसहा कोस चढून गेल्यावर तेथे स्वाभिपुष्करणी नांवाचे तीर्थ आहे, त्यांत स्नान करून वराह देवाचे दर्शन घेऊन मग व्यंकोबाचे दर्शन घ्यावे. व्यंकोबाची मूर्ति पुरुषाइतकी मोठी असून उभी आहे. देवाचे पुजारी रामानुज (म्हणजे त्रिपुंड्री) आहेत. देवाचे उत्सवाचे प्रकार गरूडवहान इत्यादि अनेक आहेत, त्यांत ब्रह्मोत्सव मोठा आहे, तो करण्यास हजार रुपये द्यावे लागतात. त्या उत्सवांत सर्व प्रकारची वहनें काढितात. देवाला अनेक प्रकारचे नैवेद्य दाखवितात, त्यांत मनोहराचा नैवेद्य मुख्य आहे. येथे सौवळ्याओंवळ्याचा विचार मुठ्ठीच नसून त्याजबद्दल कोणी मनांत शंका आणूं नये.

येथे आश्विनमासी नवरात्रीत मोठा उत्सव होतो. दररोज निरनिराळे वहन काढून इतल्याचे दिवशी व्यंकोबाची लहान उत्सवमूर्ति रथांत बसवून रथ देवळासभोवती फिरवितात. देऊळ तांब्याचे पत्र्याने मढविलेले असून पत्र्यावर सोन्याचे पाणी चढविलेले आहे, परंतु फार दिवस झाल्याने सोने उडून गेल्याचे दिसते. नवरात्रीत येथे मोठा बाजार भरून अनेक प्रकारची भांडी बाहुल्या वगैरे सामान विकण्यास ठेवितात. देवासाठीं अन्न तयार केलेले असते ते यात्रेकरू विकत घेऊन ओवळ्याने खातात. असे करण्यास तेथे दोष नाही. येथे पूर्वी हत्तीरामबुवा म्हणून एक साधु होता, त्याचा मोठा मठ आहे. त्याचे गादीबर हत्ती त्याच्या परंपरेने आलेल्या शिष्य आहे. देवाचे उत्पन्न व खर्च ही मोठी असून त्याची व्यवस्था त्या शिष्याकडे आहे, ह्यास्तव त्याच्या हाताखाली एक स्वतंत्र मामलेदार असून, कारकून, शिपाई वगैरे आहेत. यात्रेकर्यांनी देवाची पूजा करविण्याचे प्रकार अनेक आहेत, व त्याजबद्दल निरनिराळ्या रकमाही ठरविलेल्या आहेत. उदाहरणार्थ, शुक्रवारी व्यंकोबाला पुनकाभिषेक होत असतांना दर्शन घेणाराने एक रुपया द्यावा; तुळशी अर्चनाचे वेळी दर्शन घेणाराने बारा रुपये

द्यावे; देवाला कापराची मंगळआरती करविणें झाल्यास एक रूपया द्यावा; ३०. कोणा मनुष्याचे नांवानें कापराची मंगळआरती रोज करविणें असल्यास वर्षाचे एकवीस रूपये पडतात, लोणी खडीसाखरेचा नैवेद्य रोज दाखविणें असल्यास वर्षाचे बेचाळीस रूपये द्यावे लागतात, ३०.

नवस देण्याची रीति अशी आहे कीं, देवाच्या पुढील मंडपांत कोप्प-रगी म्हणून एक हंडा ठेवून त्याजवर पांढऱ्या पिशवीचे आच्छादन सुमारे छातीभर उंचीचे असतें त्यांत नवस वगैरे देवास द्यावयाचा जिन्नस टाकतात. देवाचे पुढें मंडपांत एक मोठी घंटा आहे, ती सकाळीं देवाचे दार उघडितांना, दोन प्रहरीं बारा वाजतांना, पुजेच्या वेळीं, आणि संध्याकाळीं तास रात्रीचे सुमारास, वाजवितात. तेथें यात्रेकरुंची गर्दी होऊन त्यांना त्रास न व्हावा म्हणून तेथील नोकर कृष्णाजिनाच्या वळकट्या हातांत घेऊन चाबकाप्रमाणें उपयोग करितात. देवळांत जाण्यास दरवाजे तीन आहेत. देवळाचे गापुराचे मध्यभागीं श्रीनिवासाची मूर्ति आहे. व्यंकोबाचे दर्शन घेण्यास दार बंद असल्यास ह्या मूर्तीचे दर्शन घेतात. देवळाचे आवारांत उघ्राण (म्हणजे नैवेद्य तयार करण्याची जागा) आहे. देवाचे आवारांत एक विहीर आहे, तिचे पाणी देवाचे पूजेस व अभिषेकाला घेतात. प्रदक्षिणेचे वटेवर तोटल-तीर्थ नांवाचे एक कुंड आहे, त्यांत देवाचे अभिषेकाचे पाणी घेऊन साठतें, तें हरएक यात्रेकरू हात बुचकळून घेऊन पितात. यात्रेकरू तेथून निघतांना श्रीपादरेणू, तीर्थ, मनोहराचा लाडू, आणि वडे हे जिन्नस पुजाऱ्यापासून विकत घेऊन आणतात.

पापनाशनि, आकाशगंगा, पांडवतीर्थ, तुंबरतीर्थ, ३० तीर्थे आहेत. तेथें माकडांचा उपद्रव फार आहे. हे ठिकाण पवित्र असल्यामुळें परदेशचे लोक बहुतकरून वर जात नाहींत. येथें नळ आणून पाण्याचा पुरवठा चांगला केला आहे. यात्रेकरुंना उतरण्याला अन्नछत्रें

पुष्कळ आहेत. त्यांत पूर्णण्याचें छत्र जुने असून मोठें आहे. बहुतेक अन्नछत्री जेवण्याची व रहाण्याची सोय होते. त्याशिवाय भाड्यानेही जागा मिळते. येथें ब्राम्हणभोजनास लागणारे सर्व जिनस मिळतात. येथें कायम रहाणारे ब्राम्हणांचीं घरे दहाबारा आहेत. येथें अधिकमास धरित नाहीत, व लम्बें पाहिजे त्या महिन्यांत करितात.

गिरीची यात्रा करून लोक डोंगर उतरून गोविंदराजपट्टणास येऊन छत्रांत उतरतात. येथें गोविंदराजाचें देऊळ असून आंत शेषशाईची मोठी मूर्ति पहाण्यासारखी आहे.

सुब्रह्मण्य.

सुब्रह्मण्याचे यात्रेकरितां लोक आगगाडीनें त्रिचनीस जातात. हा गांव लहान असून येथें उतरण्यास सोई चांगल्या आहेत. डोंगरावर पाहेऱ्या चढून गेल्यावर कल्हार सरोवर आहे. त्याचें आचमन करून मैदानांत देऊळ आहे त्यांत सुब्रह्मण्याची सुंदर मूर्ति आहे, तिचें दर्शन घेतात. भोवतालीं कार्तिकस्वामीचे संबंधाच्या इतर मूर्ति आहेत. येथें दर महिन्यास कृत्तिका नक्षत्र असल्यादिवशीं पुष्कळ लोक देवदर्शन घेतात. येथें कार्तिकस्वामीचें दर्शन वायकाही घेतात.

कांची.

कांचीची यात्रा करण्यासाठीं लोक त्रिचनीहून आगगाडीनें अकोंन स्टेशनापर्यंत जाऊन तेथें उतरतात. तेथून कांचीस जातात. कांचीच्या प्रदेशास कांचीमंडळ असें म्हणतात. झाडांच्या संबधाने येथील देखावा कोंकण प्रदेशाप्रमाणें दिसतो. ह्या क्षेत्राचे शिवकांची व विष्णुकांची असे दोन भाग आहेत. त्या दोहोंमध्ये दोन कोसांचें अंतर असून दोहों बाजूनीं सारखी वस्ती असून बाजार आहे. त्या दोहोंच्या हद्दीवर एक मोठा रथ आहे.

शिवकांची येथें सर्वतीर्थ म्हणून एक मोठें बांधीव तळें आहे. येथें यात्रेकरू तीर्थविधि करितात. मुख्य देव एकांबरेश्वर आहे. ह्याचें

देऊळ फार मोठे असून सभोवती आवार सुमारे पांच सहा मैलांचा आहे. त्यांत पुष्कळ देवता व तीर्थे आहेत. त्या सर्वांची दर्शने घेण्यास सुमारे दोन तीन मैल चालावे लागते. कांहीं नियमित रक्कम दिली असतां तेथील पुजारी ब्राह्मण देवाची महापूजा करितात. येथे देवाचा रथ फार अपूर्व आहे. त्याचा नऊ दिवस उत्साह होतो. महादरवाजावर पहाण्यासारखे मोठे गोपूर आहे. थोड्या अंतरावर कामाक्षी देवीचे देऊळ असून आंत देवीची मूर्ति फार सुंदर आहे. ब्राह्मण स्मार्त असून त्यांत पुष्कळ विद्वानही आहेत.

विष्णुकांची विष्णुकांचीत हस्तिगिरी म्हणून एक टेंकडी आहे. तिजवर पाहेऱ्या चट्टून गेल्यावर तेथे वरदराजाचे देऊळ आहे. देवाचा नैवेद्य व पूजा कांहीं नियमित रकम यात्रेकरूंकडून घेऊन तेथील रामानुज पुजारी करितात. देवाचे मंडपातील छतास एक सोन्याची मोठी पाल बसविली आहे. कोणाच्या अंगावर पाल पडून तो ह्या पालीस शिवला असतां त्यास वाईट होत नाही असे म्हणतात. येथे वेगवति नदी आहे. रामानुज ब्राह्मण असून कांहीं चांगले विद्वान नैव्यायिक आहेत. ह्या दोन्ही क्षेत्री रथाचा उत्सव पहाण्यासारखा आहे.

येथून यात्रेकरू अर्कोन स्टेशनावर परत येतात. ज्यांना मद्रास शहर पहाणे असेल ते मद्रासेस जातात, व ज्यांना रामेश्वराची यात्रा करणे असेल ते आगगाडीने त्रिचनापल्लीकडे जातात.

श्रीरंग.

त्रिचनापल्ली हे कावेरी नदीचे दक्षिणकाठी मोठे शहर आहे. येथे कावेरीचे दक्षिणकावेरी व उत्तरकावेरी असे दोन भाग होऊन मध्ये एक बेट झाले आहे, त्यांत श्रीरंगाचे मोठे देऊळ आहे. येथे असा एक चमत्कार दृष्टीस पडतो की, दररोज सकाळी देवपूजेच्या वेळी एक हत्ती व एक गाय येऊन देवापुढे उभे रहातात, व पूजा संपल्यावर ही दोन्ही जनावरे मोठ्याने ओरडून जमितीवर डोकें ठेवून निघून जा-

तात. येथे तीर्थविधि करितात. एका टेकडीवर मानृभूतेश्वराचे मोठे देऊळ आहे. टेकडी चढतांना मध्ये प्रसन्नविनायक नांवाचा गणपति आहे, व जंबुकेश्वर नांवाचा महादेव आहे.

रामेश्वर.

त्रिचनापल्लीहून आगगाडीने यात्रेकरू मधुरा स्टेशनावर जातात. येथून रामेश्वर सुमारे ऐशी मैल असून पायरस्ता आहे. ज्याला रामेश्वर येथे ब्राह्मणभोजन वगैरे करावयाचे असते तो येथून सर्व जिनसा घेऊन जातो. येथे सुंदरेश्वर व मीनाक्षीदेवी अशीं दोन पहाण्यासारखीं देवळे आहेत. मधुरेपासून तीन मुक्काम करून समुद्राचे कांठी नवपाषाण म्हणून एक जागा आहे, तेथे यात्रेकरू जातात. तेथे रामाचे एक देऊळ आहे, व चक्रतीर्थाचे कुंड आहे. येथे तीर्थविधि करितात. ह्यास नवपाषाण म्हणण्याचे कारण तेथे नऊ ग्रहांचे नऊ दगड आहेत. येथून रामेश्वरास जाण्याला नावेत बसून जावे लागते. वाटेत सुमारे तीस पसतीस मैल गेल्यावर पाबेन बेटाचा किनारा लागतो. पुढे रामेश्वर सुमारे सहा सात मैल रहातो. हा पुढील रस्ता वाळवंटीतून आहे. रामेश्वरास यात्रेकरू छत्रांत किंवा देवळांत रहातात. रामेश्वराचे देवळा जवळ पार्वतीचे देऊळ असून तेथे पुष्कळ किरकोळ देव आहेत. देवाचे पुजारी जंगम असून प्रत्येक दिवशीं सहा वेळां पूजा करितात. पूजेच्या वेळीं भागीरथीची कावड दररोज येते. सोमवारी रामेश्वराची पालखी व शुक्रवारी पार्वतीची पालखी काढितात. यात्रेकरू काशीहून आणि लेली भागीरथी पुजाऱ्याकडून रामेश्वरावर घालवितात. त्याजबद्दल काहीं द्यावे लागते. शिवरात्रीस मोठी यात्रा भरते. गांवा बाहेर लक्ष्मणतीर्थ आहे. तेथे तीर्थविधि करितात. येथे पुष्कळ तीर्थे आहेत, त्यांत ब्रम्हार्ण्य नांवाचे तीर्थ मोठे आहे. थोड्या अंतरावर धनुष्यकोटी म्हणून तीर्थ आहे. तेथे स्नेहस्नान करून वाळू घेतात. पुढे यात्रेकरू पाबेन येथे परत येऊन तेथून नावेत बसून मेललीमंडपास जातात, त्यावेळीं

त्यांना दगडाचा एक बांध दिसतो. त्यालाच सेतु म्हणतात. मेली-
मंडपाहून निघून दुसरे दिवशी दर्भशयन येथे जातात. येथे रामचंद्राची
मूर्ति व शेषशार्ङ्गीची मूर्ति आहे. गांवाचे नांव दर्भशयन पडण्याचे कारण
असे सांगतात की, येथे पूर्वी रामचंद्रांनी चिताग्रस्त होऊन दर्भावर श-
यन केले होते. येथे चक्रतीर्थ आहे, तेथे तीर्थविधि करितात. येथून
निघाल्यावर यात्रेकरू चवथे दिवशी परत मधुरेस येतात. मधुरेहून परत
येतांना लोक वाटेत दुसऱ्या पुष्कळ यात्रा करितात. त्यामध्ये चांगल-
पेठ स्टेशनावर उतरून दहा मैलांवर पक्षितीर्थ आहे तेथे भक्तवत्स-
लेश्वराचे मोठे पहाण्यासारखे देऊळ आहे. त्या देवास लोक अखंड
बिंबवहातात. ह्या देवळावर दर वर्षी एकदा वीज पडते, ही गोष्ट
देवळांतील नीट ठेवलेली भांडी अस्ताव्यस्त झाल्यावरून समजते. रात्रीस
येथे कोणी रहात नाहीत. जवळच शंखतीर्थ आहे, त्यांत दर बारा
वर्षांनी कांही ध्वनि प्रथम निघून पुढे थोड्या दिवसांनी एक शंख पा-
ण्यावर दिसतो. असे निघालेले शंख नीट ठेविलेले असून पहाणारास
दाखवितात. तिकडे नजीक डोंगरावर वेदगिरीश्वराचे देऊळ आहे. त्या
ठिकाणी डोंगरामध्ये पक्षितीर्थ आहे. तेथे पहाण्यासारखा चमत्कार आहे
तो असा की, दररोज सकाळी सुमारे अकरा वजतां दोन मोठे पांढरे पक्षी
वेदगिरीश्वराचे देवळावर येऊन बसतात. नंतर तेथील पुजाऱ्याने साखर-
भात व लोणकडे तूप आणलेले असते ते पुढे ठेवून बसतो, आणि
कांही मंत्र म्हणून पक्ष्यांना नमस्कार घालतो. मग ते पक्षी त्याजपाशी
आले म्हणजे त्यांना भात खाऊ घालून तुपाची वाटी पुढे ठेवितो. ते
खाऊन पक्षी उडून जातात. हे दोन पक्षी कलियुगाचे शिवटी उद्धरणार
आहेत अशी कथा आहे.

मंत्रालय.

परत येतांना कोणी कोणी तुंगभद्रा स्टेशनावर उतरून पांच
कोसांवर मंत्रालय म्हणून तुंगभद्रेचे कांठी एक गांव आहे. तेथे राघ-

बेद स्वामीचे वृंदावन आहे. तेथे स्वामीचे दर्शन घेतात. राघवेद्र स्वामी हे द्वैत मताचे असून फार विद्वान होते. त्यांनी आपला मठ निराळा स्थापित केलेला असून त्यांची वंशपरंपरा चालत आलेली आहे.

पंढरपूर.

तुंगभद्रा स्टेशनाहून परत पुण्याकडे जातांना सोलापुरापलीकडे वारशी रोड स्टेशन आहे, तेथे उतरावे. त्या ठिकाणी कुरुडूची वाडी म्हणून गांव आहे. येथून पंढरपूर बारा कोस आहे. ह्या स्टेशनावर भाड्याचे घोडे, बैलगाडी, तांगे व शिग्राम पंढरपुरास जाण्यास मिळतात. टपालचा तांगा स्वतंत्र केल्यास दोन रुपये पडतात व दोन माणसे बसवितात. बैलगाडी स्वतंत्र केल्यास एक रुपया पडतो, नाही तर माणशी चार आणे व केव्हां केव्हां माणसांच्या भरतीप्रमाणे दोन आणे घेतात. स्टेशनावर उतरण्यास दोन मोठ्या धर्मशाळा आहेत, विहिरीचे पाणी चांगले आहे. तांदूळ, डाळ, तूप, साखर, सर्पण, वैरण वगैरे नेहमीच्या उपयोगाच्या सर्व जिनसा मिळतात. कित्येक शाडाखाली उतरून आनंदाने जेवण करितात. यात्रेकऱ्यांना नेण्यासाठी तेथे पंढरपरचे बडवे आलेले असतात, त्यांची मदत घेतल्यास ते सर्व व्यवस्था ठेवितात, व यजमानांच्या शक्तीप्रमाणे खर्च करवितात. स्टेशनापासून निघाले असतां वाटेने लऊळ, अष्टी, शेटफळ, खंडाळी, पापरी, बाभळगांव हीं गांवे लागतात. बाभळगांवापासून पंढरपूर चार कोस आहे. पंढरपुरांत बडव्याचे घरी किंवा धर्मशाळेत उतरतात. येथे चंद्रभागानदी आहे, तिचे स्नान करून देवदर्शनास जातात. गांवाचे मध्यभागी मोठे दगडाचे देऊळ आहे, त्यास तीन बाजूंनी पितळेचे, रुप्याचे, व दगडाचे अशीं दारे आहेत. देवळांत विठोबाची उभी मूर्ति सुमारे दोन हात उंचीची असून पूर्वेस तोंड आहे. देवळावर उंच शिखर असून त्यास सोन्याचा कळस आहे. देवळासमेत दगडी व लांकडी असे दोन मंडप असून सभोवती ओऱ्या आहेत. देवळा

सर्भोवतालचे आचारांत लहान लहान देवळे असून त्यांत रखमाई, रा-
ह्णे, सत्यभामा, क्यंकोबा, लक्ष्मी इत्यादिकांच्या मूर्ति आहेत. देव-
ळांत शिरतांना प्रथम चोखाभेळ्याचा धोंडा आहे, पुढे नामदेवाची
पितळेची पाहेरी आहे, डावे हाताला तेहेतीस कोटी देव दोन खणांचे
खोलींत मांडून ठेविलेले आहेत, तांबडा गणपती असून त्याचे बेबींत
हिरा आहे. मधील गाभाऱ्यांत रुप्यानं मटविलेला गरुडखांब आहे,
त्यांत नरसिंहाची रुप्याची मूर्ति आहे, त्यास भेटून उजवे घालून या-
त्रेकरू पुढे कासवाच्या आकृतीच्या दगडाची फरशी केली आहे तीस, रंग-
शिळा म्हणतात, त्यावर भोळे यात्रेकरू कान धरून नाचतात. उजवे
हाताला देवाचे शेजघर आहे, तेथे देवाचा पलंग, बिछाना वगैरे सा-
ख्यान आहे. यात्रेकरू आपले शक्तीप्रमाणे देवाची पूजा, नैवेद्य व ब्रा-
म्हणभोजन करवितात. महापूजा करविल्यास देवाला सर्व अलंकार
सोत्याच्या घोंगडीसुद्धां दाखवितगत. गरीब लोकांना गुडीचा पाडवा व
दसरा ह्या दोन दिवशीं महापूजा घोंगडीसुद्धां फुकट पहाण्यास संप-
डते. विठोबापुढे जें ठेवितात तें निम्मे बडवे व निम्मे पुजारी ह्या-
प्रमाणे घेतात. रखमाई पुढे ठेविलेलें सर्व उत्सव घेतात. नदींत
पुंडळिक, वेणूनाद, व नारद ह्यांची देवळे असून शिवाय किरकोळ दे-
वळे आहेत. विठोबास रोज पहाटेस कांकडआरती होते, मग बारा
बाजेपर्यंत लोकांच्या पूजा व नैवेद्य होतात, व संध्याकाळीं शेजारती होते.
आरतीचे वेळीं पुष्कळ बायका जमून देवाची फार उत्तम गाणी गातात.
येथे आषाढ शुद्ध ११ व कार्तिक शुद्ध ११ रोजीं फार मोठी यात्रा
भरते. फार लांबचे लोक येतात. यात्रेच्या वेळीं देवदर्शनाकारितां दर
माणझीं चार आणे कर द्यावा लागतो. दिवसा १२ वाजतां स्योत्सव
होतो. गांवापासून एक कोसावर गोपाळपुरा म्हणून गांव आहे, तेथेही
विठोबाचे मोठे देऊळ असून पौर्णिमेच्या दिवशीं गोपाळकाल्याचा समा-
रंभ होतो, नंतर तेथून लाह्या व दही घेऊन यात्रेकरू जातात. यात्रे-

करून नगरप्रदक्षिणा करितात, ती दीड कोसाची आहे. उत्सव संपल्यावर विठोबाची प्रक्षालनपूजा होते, म्हणजे पुष्कळ पाणी तापवून साखर, दूध, व दही आणून विठोबाला पंचामृत स्नान घालितात. चंद्रभागानदीत बेणुनाद म्हणून रुप्याने मढविलेल्या दोन पादुका असून गायीच्या खुराच्या व देवाच्या पावलाच्या खुगा आहेत तेथे ब्राह्मणभोजन किंवा श्राद्ध केले असतां फार पुष्प आहे. यात्रेकरू निघते वेळीं देवाचा प्रसाद म्हणून कुंकू, डाळे, व बुक्का आणितात. पंढरपूर हा गांव बराच मोठा असून नेहमी बाजार चांगला असतो, व तालुक्याचे ठिकाण असल्यामुळे मामलेदार वगैरे अंमलदार आहेत. येथील उपाध्ये यात्रेकरूंचे नांव वगैरे आपल्या बद्दामत त्यांचे हातून लिहून घेतात. पंढरपुराहून परत येतांना तेथून आलीकडे दीड कोसावर बेटावरला महादेव म्हणून स्थान आहे. तेथे देव खेळल्याची जागा फार चमत्कारिक असून पहाण्यासारखी आहे.

जगन्नाथ.

सर्व यात्रेमध्ये जगन्नाथजीची यात्रा फार महत्त्वाची आहे असे समजून कित्येक लोक त्या यात्रेस जातात. हिंदुस्थानच्या पूर्वसमुद्राच्या किनाऱ्यावर कटक जिल्ह्यांत ओरिसा प्रांतांत उत्तर अक्षांश १९ ४९ व पूर्वरेखांश* ८५ ५४ ह्या ठिकाणी जगन्नाथपुरी म्हणून गांव आहे. तेथे जाण्यास लोक आगगाडीने भुसावळेस जातात. भुसावळ येथे नागपुरास जाण्याला एक रेल्वेचा फांटा फुटतो, त्यास बेंगाल-नागपूर रेल्वे म्हणतात. ह्या रेल्वेने नागपुरास जावे. नागपुराहून त्याच रेल्वेने संबलपूर रोड स्टेशना पावेतो जावे. मध्ये वाटेत जीं मोठालीं स्टेशने लागतात तीं कामटी, डोंगरगड, रायपूर, बिलासपूर, रायगड. संबलपूर रोड स्टेशनावर उतरून बैलगाडी करून दीड दिवसांचे रस्त्या-

* ह्या उपोद्घातांतील रेखांश भिन्न शहरांतून जाणाऱ्या याम्योत्तरापासून मोजलेले आहेत.

वर संबलपूर आहे, तेथे जावे. येथे महानदी म्हणून एक नदी आहे, त्या ठिकाणी नावेत बसून कटक येथे जावे. पावसाळ्यांत नदीस पाणी पुष्कळ असते, तेव्हां पांच दिवस लागतात; व पाणी थोडे असल्यास सुमारे पंधरा दिवस लागतात. नावेत जातांना वाटेत सोयीच्या ठिकाणी उतरून जेवणखाण व मुक्काम करितात. कटकपासून बैलगाडीत सुमारे पंचवीस कोस जगन्नाथपुरीला जावे लागते. वाटेत पंडे म्हणजे तेथील उपाध्ये भेटून यात्रेकर्यांना नेतात, व यात्रेची सर्व तजवीज ठेवतात. पंडे हे ओढिआ ब्राह्मण आहेत. जगन्नाथपुरी ह्या गावांत जगन्नाथजींचे फार मोठे मंदिर तांबड्या दगडाचे असून त्याचे गामाऱ्यांत सिंहासनावर जगन्नाथ, बळभद्र, व सुभद्रा ह्या तीन देवांच्या चंदनी लांकडाच्या मूर्ति सुमारे सहा सहा फूट उंचीच्या उभ्या आहेत. देवळांतील सभामंडपाच्या छतास एक एकादशीची बाहुली करून ती उलटी टांगून ठेवलेली आहे, म्हणून येथे एकादशीचा उपास करित नाहीत. ह्या तीन मूर्तीविषयी असे सांगतात की, ज्या वर्षी अधिक आषाढ येतो त्या वर्षी समुद्रांतून चंदनाचे लांकूड वहात येते. त्या वेळी गांवचा इंद्रदवन राजा, सुतार व कुंभार असे तिघे देवळांत बसून सुताराकडून त्या लांकडाच्या तीन मूर्ति नवीन करवितात, आणि जुन्या मूर्ति समुद्रांत टाकून त्यांचे जागी नव्या मूर्ति बसवितात. ह्या मूर्ति थोड्या आहेत. ह्याचे कारण असे सांगतात की, प्रथम तेथील राजाचे मनांत असे आले की, जगन्नाथजींचे देऊळ बांधून मूर्ति बसवावी. तेव्हां जगन्नाथजी देवानेच सुताराचे रूप घेऊन राजापार्शी येऊन आम्ही एक महिन्यांत जगन्नाथजीची मूर्ति तयार करून देतो म्हणून सांगितले, तेव्हां लांकूडे वगैरे सामान घेऊन सुतार एका खोलीत बसून एक महिनापर्यंत दार बंद ठेवण्यास सांगितले. सुमारे पंचवीस दिवस झाले, तोपर्यंत आंत काही काम चालल्याचे समजण्यांत येईना, म्हणून राजाने खोली उघडिली. तेव्हां आंत सुतार नव्हता, परंतु

तिन्ही मूर्ति बनलेल्या असून त्यांच्या हाताचीं बोटे तयार व्हावयाचीं राहिलीं होती. त्या तशाच मूर्तीची स्थापना केली. ही गोष्ट कल्पि-
गाचे आरंभी झाली असे म्हणतात. यात्रेकरू येथे गेले म्हणजे देवाचे दर्शन घेतात, व शक्तीप्रमाणे पंड्यांना दक्षिणा देतात. येथे पैसे देऊन देवाला पंड्याकडून अटका (म्हणजे नैवेद्य) करवितात. अगदी क-
निष्ठप्रतीचा अटका केल्यास ३४ रूपये पडतात. येथे सोंबळ्याओव-
ळ्याचा विचार अगदीच नसून पाहिजे त्याचा अटका पाहिजे तो खातो. मनांत शंका आणिल्यास कांहीं बाधा होते व ती साक्षीगोपाळाचे दर्शन घेतले म्हणजे नाहीशी होते असे म्हणतात. गांवांत चारपांच हजार घरांची वस्ती आहे. गांवांत मुसलमान लोकांना येऊं देत नाहीत. लोक ओढिया भाषा बोलतात, तथापि पंडे दुभाषी असतात. धाजा-
रांत तुरीची डाळ, तांदूळ, उत्तम पोहे, साखर, तूप वगैरे सर्व जिनसा व आयते तयार केलेले लाडू, मालपोवा, अशा जिनसा मिळतात, फक्त मसु-
राची डाळ विक्रीत नाहीत. यात्रेकरू निराळा स्वयंपाक मुळीच करीत नाहीत, व एकादशीचे दिवशीही अटक्याचा प्रसाद म्हणजे भात वगैरे घेऊन खातात. फाल्गूनमासी फुलडोलची यात्रा, श्येष्ठमासी चंदनाची यात्रा, व आषाढमासी रथ यात्रा भरते. त्या वेळीं उत्सव मूर्ति रयांत बसवून सुमारे दीड मैलावर जनकपूर गांव आहे तेथे मिरवीत नेऊन परत आणितात. रथ फार मोठा असून सुमारे तीस हात उंच आहे. येथे तीर्थे आहेत ती-देवळाजवळ रोहिणीकुंड व श्वेतगंगाकुंड असून मार्कंडेयतलाव, इंद्रदवनकुंड व महोदधिसमुद्र ही थोडे अंतरावर आहेत. मार्कंडेयतलाव जनकपुरी नजीक आहे. जगन्नाथाचे पांच कोस आलीकडे साक्षीगोपाळाचे देऊळ आहे. त्यानविषयी अशी गोष्ट सांगतात की, एक ब्राह्मणाचा मुलगा जगन्नाथजीचे दर्शनास जाऊन आला, तेव्हां त्यास दुसऱ्यांनीं विचारिलें “ तू जगन्नाथाचे दर्शन केले म्हणतोस त्यास प्रमाण काय ” ? तेव्हां त्याने साक्षीगोपाळास दाखवून

“ माझा साक्षीदार हा आहे ” असे सांगितले. त्यावर गोपाळाने त्याप्रमाणे साक्ष दिली. येथेही कोणी कोणी अटका करवितात. जगन्नाथाचे आलीकडे तीन कोसांवर तुळसीचवडा म्हणून ठिकाण आहे. त्याविषयी असे सांगतात की, तुळसीदास येऊन उतरले होते, तेथे जगन्नाथजी पंड्याचे रूप घेऊन आले, त्यावेळी तुळसीदास ह्यांनी देवाचे महात्म्य विचारिले असता त्या पंड्याने असे सांगितले की, जगन्नाथजीचे दर्शन घेतले असता ब्राम्हणाचे जन्माशिवाय दुसरा जन्म येत नाही व धनाढ्य होऊन वेदपाठी होतो. ह्याविषयी असा श्लोक म्हणतात की, “ जगन्नाथमुखं दृष्ट्वा पद्मनाभजनार्दनं । कोटिजन्म भवेद्विप्रो धनाढ्योवेदपारगः ” तेव्हा तुळसीदास म्हणाले की, ब्राम्हणाचे पुष्कळ जन्म वगैरे मिळाले तरी मरण चुकत नाही, तेव्हा कायदा काय ? तेव्हा पंड्याने असे सांगितले की, “ मार्कंडेयवटे ऋणारोहिण्यांच महोदधी इंद्रदवने कुरुते शनानं पुनर्जन्म न विद्यते. ” तेव्हा तुळसीदास देवाचे दर्शनास गेले. यात्रेकरू परत येतांना देवाचा प्रसाद म्हणून वाळलेला भात व जगन्नाथजीचा पट घेऊन येतात. येथील हवा उष्ण आहे, खरून व तोंड येते, व भेलग्याचा व पाय मोठा होण्याचा उपद्रव आहे. तथापि यात्रेकरू तेथे थोडे दिवस असल्यामुळे त्यास उपद्रव होत नाही. इंग्रजांचा अंमल असून शाळा, कोर्टे, वगैरे आहेत. उन्हाळ्यांत जे यात्रेकरू जातात ते संबळपूर रोड स्टेशनापर्यंत न जातां त्याच्या आलीकडे रायपूर स्टेशनावर उतरून बैलगाडीने जातात. वाटेत चोरांचे फार भय असल्यामुळे पुष्कळ लोक जमून जातात, एकटे दुकटे जात नाहीत.

ह्याप्रमाणे यात्रा करून घरी आल्यावर लोक काशीच्या माउंड्याप्रमाणे ह्याही यात्रेचे माउंडे करितात.

अशा प्रकारे यात्रा, देवदर्शने व साधूंची संगत केल्याने मनुष्याचे चित्त शुद्ध होते. चित्त शुद्ध झाल्यावर त्याला ब्रम्हज्ञान होण्याचा अधिकार येतो, मग ब्रम्हज्ञानाने ब्रम्हाची प्राप्ति होऊन तो मुक्त होतो.

तैत्तिरीयोपनिषत्.

शिक्षावह्नी.

श्रीवेदव्यासाय नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ अस्या उपनिषदः
रविमंडलगो विष्णुर्ब्रम्हा वरुणो भृगुश्चेति क्रमादृषयश्चत्वारः ।
स एव हरिर्देवता । वाक्यरूपत्वान्न छंदोन्वेषणं । शन्नोमित्र
आवहंतीत्यादौ छंदोबद्धस्थलेऽक्षरगणनयाऽनुष्टुबादिष्येयं ॥

अथ—लक्ष्मीनारायणास नमस्कार असो. गुरूला नमस्कार असो.
ह्या उपनिषदाचे ऋषी क्रमेकरून सूर्यमंडलांत असलेला विष्णु ब्रम्हदेव
वरुण व भृगु हे चौघे आहेत, व देवता हरि आहे. वाक्यरूप असल्या-
मुळे ह्या उपनिषदाला छंद नाही. “ शन्नोमित्रः ” व “ आवहंती ”
इत्यादि ज्या ठिकाणी छंद आहेत, त्या ठिकाणी अक्षरें मोजून अनुष्टुप्
इत्यादि छंद होतात असें नाणावें.

हरिः ॥ ॐ ॥ शंनोमित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्व-
र्यमा । शं न इन्द्रो बृहस्पतिः । शं नो विष्णु रुरु-
क्रमः । नमो ब्रम्हणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं
ब्रम्हासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि । ऋतं वदि-
ष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु ।
भवतु माम् । अवतु वक्तारम् । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः
॥१॥ सत्यं वदिष्यामि पञ्च च ॥ १ ॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

अद्वैतटीका—विद्याप्राप्त्युपसर्गाणां प्रशमार्यं शांतिं पठति ॥ शंन इति ॥
मित्रः प्राणवृत्तेरन्धश्चाभिमानी देवतात्मा नः अस्माकं शं सुखं भवतु ।
वरुणः अपानवृत्तेरात्रेश्चाभिमानी देवतात्मा अस्माकं शं सुखं भवतु ।

अर्यमा चक्षुरादित्ययोरभिमानी नः अस्माकं शं सुखं भवतु । इंद्रः बलाभिमानी च बृहस्पतिः वाग्बुध्योरभिमानी नः अस्माकं शं सुखं भवतु । हरुक्रमः विस्तीर्णक्रमः विष्णुः पादयोरभिमानी नः अस्माकं शं सुखं भवतु । ब्रम्हणे सर्वक्रियाफलानां तदधीनत्वाद्ब्रह्मवायुस्तस्मै नमः प्रव्हीभावं करोमि । हे वायो ते तुभ्यं नमः अस्तु । त्वं एव प्रत्यक्षं चक्षुराद्यपेक्ष्यबाह्यं सन्निकृष्टमव्यवहितं ब्रम्ह असि । तस्मात् त्वां एव प्रत्यक्षं ब्रम्ह-वदिष्यामि । यथाशास्त्रं यथाकर्तव्यं बुद्धौ सुपरिनिश्चितमर्थं तदपि त्वदधीन-त्वात्त्वामेव ऋतं वदिष्यामि । वाक्कायाभ्यां संपाद्यमानोऽर्यस्त्वदधीन एव अतः त्वामेव सत्यं वदिष्यामि । तत् सर्वात्मकं वाग्वाख्यं मयैव स्तुतं ब्रम्ह विद्यार्थिनं मां विद्यासंयोजनेन अवतु । तत् ब्रम्ह वक्तारं आचार्यं व-क्तृत्वसामर्थ्यसंयोजनेन अवतु । मां अवतु । वक्तारं अवतु । ॐ शान्तिः अस्तु । शान्तिः अस्तु । शान्तिः अस्तु ॥ १ ॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥१॥

अर्थ—[ब्रम्हविद्या मिळविताना ज्या अडचणी येतात त्या नाहीशा करण्याकरितां शांतीचा मंत्र म्हणतो.] प्राण व दिवस ह्यांची अभिमानी देवता मित्र हा आम्हाला सुखकारक होवो. अपान व रात्र ह्यांची अभि-मानी देवता वरुण हा आम्हाला सुखकारक होवो. चक्षु व सूर्य ह्यांची अभिमानी देवता अर्यमा हा आम्हाला सुखकारक होवो. बलाची अभि-मानी देवता इंद्र व वाणी आणि बुद्धि ह्यांची अभिमानी देवता बृहस्पति हे दोघे आम्हाला सुखकारक होवोत. दोन पादांची अभिमानी देवता मोठा पराक्रमी विष्णु आम्हाला सुखकारक होवो. सर्व क्रियांचीं फळे ब्रम्हाच्या स्वाधीन असल्यामुळे ब्रम्ह हे वायु आहे, त्याला नमस्कार कर-तो. हे वायु, तुला नमस्कार असो. तू चक्षुरादिकांच्या संबंधाने बाहेरचे जवळ असलेले व मध्ये काहीं प्रतिबंध नसलेले असे ब्रम्ह आहेस, म्ह-णून तुलाच मी प्रत्यक्ष ब्रम्ह असे म्हणतो. जें कर्म शास्त्राला व कर्तव्या-

१ पुनर्वचनमादरार्थे ।

२ त्रिवचनमाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकानां तापानां प्रथमार्थे ।

ला अनुसरून आहे असा बुद्धीमध्ये निश्चय झाला आहे ते कर्म तुझ्या स्वाधीन असल्यामुळे तुलाच मी ऋत असे म्हणतो. वाणी व शरीर ह्यांनी जे कार्य होते ते तुझ्या स्वाधीन असल्यामुळे तुलाच मी सत्य असे म्हणतो. ज्याची मी स्तुति केली असे सर्वव्यापी व वायुनामक ब्रम्ह मला विद्या देऊन संरक्षण करो. ते ब्रम्ह गुरूला वक्तृत्वसामर्थ्य देऊन त्याचे रक्षण करो. माझे संरक्षण करो'. वक्त्याचे संरक्षण करो'. शांति असो, शांति असो, शांति असो ॥ १ ॥ ह्याप्रमाणे पहिला अनुवाक संपला ॥ १ ॥

द्वैतटीका—ब्रम्हविद्यामभ्यसन् भृगुः विघ्ननिवारणार्थं देवान् प्रार्थयते ॥ शन्नोमित्र इत्यादिना ॥ मित्रः नः अस्माकं शं सुखकरः भवतु । वरुणः नः शं सुखकारकः भवतु । अर्यमा सूर्यः नः अस्माकं शं सुखकरः भवतु । इंद्रः बृहस्पतिः नः शं सुखकारकः भवतु । उरुक्रमः विष्णुः नः शं सुखकरः भवतु । ब्रम्हविद्याप्रवर्तकेषु मुख्यत्वात् परब्रम्हणो मुख्याधिष्ठानत्वाच्च तं स्तुवन् पृथक् प्रार्थयते ॥ नम इत्यादिना ॥ ब्रम्हणो परब्रम्हाधिष्ठानाय ज्ञानादिगुणबृंहिताय ब्रम्हपदवाच्यायेति वा नमः । अध्यात्मरूपं नत्वाऽधिदैवतं नमति ॥ नमस्त इति ॥ वायो अधिदैवतवायुदेव ते तुभ्यं नमः वाण्यै नमः अस्तु । हे वायो त्वं एव प्रत्यक्षं प्रत्यक्षभूतप्राणापानादिवायुवृत्तिशरीरकत्वात् प्रत्यक्षरूपः ब्रम्हो असि । अभिमन्यमानोक्तिरेव अभिमान्युक्तिरितितदभिप्रायेणाह ॥ त्वमेवेति ॥ त्वां एव त्वमेव प्रत्यक्षं नियामकतया सर्वेन्द्रियस्य इति प्रत्यक्षं ब्रम्ह गुणपूर्णं इति वादिष्यामि । त्वामेव ऋतं यथार्थज्ञानवंतं वादिष्यामि । सत्यं

१ आदरास्तव पुनः तसेच म्हटले आहे.

२ आध्यात्मिक, आधिभौतिक व आधिदैविक ह्या तीन तापांचा नाश होण्याकरिता तीन वेळां शांति असे म्हटले आहे.

३ प्राणो ब्रम्ह कं ब्रम्ह खं ब्रह्मेति श्रुतेः

४ वाग्वै ब्रह्मेति श्रुतेः

५ अथ कस्मादुच्येत ब्रह्मेति बृहंतो गुणा यस्मिन्निति श्रुतेः

६ प्रतिपरसमनुभ्योऽक्षणः इति टच् समासांतः

यथार्थज्ञानपूर्वककर्तारं वदिष्यामि । तन् परब्रम्ह मां अवतु । तन् वक्तारं अवतु रक्षतु । मां अवतुं । वक्तारं अवतु । ॐ ॐ पदवाच्येन विष्णुना शांतिः शांतिः शांतिः अस्तु ॥ १ ॥ इतिप्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अर्थ—[भृगुऋषि विघ्नांचा नाश व्हावा म्हणून देवांची प्रार्थना करतो.] मित्रदेवता आत्माला सुख देणारी होवो. वरुणदेव आम्हाला कल्याणकारक होवो. सूर्य आम्हाला सुख देवो. इंद्र, बृहस्पति, महापराक्रमी विष्णु हे आमच्या पाठामध्ये येणारीं विघ्ने दूर करून आम्हाला सुख देणारे होवोत. [परब्रम्ह हे ब्रम्हविद्या प्रवर्तन करणाऱ्यांमध्ये मुख्य आहे व सर्वांचा आश्रय आहे, म्हणून त्याची स्तुति करून पृथक् प्रार्थना करतो.] अनंत गुणांनी परिपूर्ण अशा परब्रम्हाला माझा नमस्कार असो. हे वायुदेवा, तुला नमस्कार असो. (व देहामध्ये प्राण, अपान, इत्यादि वायूंना नियमन करणाऱ्या वायू-सही नमस्कार असो). हे वायु, तू प्रत्यक्ष ब्रम्ह आहेस. [ज्याचा अभिमान करावयाचा त्या वस्तूने अभिमान करणारा देव घ्यावा अशा अभिप्रायाने सांगतो.] हे वायु, सर्वेन्द्रियांमध्ये राहून त्यांचे नियमन करण्यास तू समर्थ आहेस. म्हणून तुला मी ब्रम्ह असे म्हणतो. तूच यथार्थ ज्ञानवान् आहेस असे मी म्हणतो. यथार्थ ज्ञानपूर्वक क्रिया करणारा तूच आहेस असे मी म्हणतो. ते परब्रम्ह माझे रक्षण करो. माझ्या गुरूंचे रक्षण करो. माझे रक्षण करो. गुरूंचे रक्षण करो. विष्णूच्या योगाने शांति असो, शांति असो, शांति असो ॥ १ ॥

ॐ शीक्षां व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरः । मात्रा ब-
लम् । साम सन्तानः । इत्युक्तः शीक्षाध्यायः ॥ १ ॥ शीक्षां
पञ्च ॥ २ ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥

अद्वैतटीका—अर्थज्ञानप्रधानत्वादुपनिषदो ग्रंथपाठे यत्नोपरमो मा-

भूदिति शीक्षाध्याय आरभ्यते ॥ ॐ शीक्षामिति ॥ शीक्षां^१ शिक्षयते वर्णाद्यु-
च्चारणलक्षणमनयेति शिक्षा ताम् **व्याख्यास्यामः** विस्पष्टमासमंतात्कययि-
ष्यामः । तत्र **वर्णः** अकारादिः । **स्वरः** उदात्तादिः । **मात्रा** ऋस्वाद्याः ।
बलं प्रयत्नविशेषः । **साम** वर्णानां मध्यमवृत्त्योच्चारणं समता । **संतानः** संततिः
संहितेत्यर्थः । इति शीक्षाध्यायः शिक्षा यस्मिन्नध्याये सोऽयं शीक्षाध्यायः
इत्युक्तः एवमुक्तः ॥ १ ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अर्थ—[उपनिषदाच्चा अर्थ समजणें ही मुख्य गोष्ट असल्यामुळें
त्याचा अभ्यास करण्याला कमी प्रयत्न होऊं नये म्हणून शीक्षाध्यायास
आरंभ करितों.] जिच्या योगानें अकारादि वर्णांच्या उच्चारार्चें ज्ञान होतें
ती शिक्षा स्पष्टपणें सांगतों. त्या शिक्षेत अकारादिक (बावन) वर्ण,
उदात्तादिक (तीन) स्वर, ऋस्व इत्यादि (तीन) मात्रा, प्रयत्न, वर्णांचा
मध्यम रीतीने उच्चार करणें, संहिता, हे सांगितलें आहे. ह्याप्रमाणें शीक्षा-
ध्याय सांगितला ॥ १ ॥ ह्याप्रमाणें दुसरा अनुवाक संपला ॥ २ ॥

द्वैतटीका—ब्रह्मविद्याभ्यासार्थिनः पूर्वशिक्षणीयमर्थं प्रतिज्ञापूर्वमाह ॥
शीक्षामिति ॥ शीक्षां^२ शिक्षयत इति शिक्षणीयमर्थं **व्याख्यास्यामः** विवि-
च्य स्पष्टं वक्ष्यामः । **वर्णः** अकारादिवर्णोच्चारस्थानानि कंठताल्वादीनि ज्ञात-
व्यानि । **स्वरः** उदात्तादिः ज्ञातव्यः । **मात्रा** एकमात्रादिः ज्ञातव्यः । **बलं**
वर्णोच्चारणप्रयत्नो विवृतादिः ज्ञातव्यः । **साम** वर्णानां संधिः ज्ञातव्यः ।
संतानः वर्णमाला ज्ञातव्या । न केवलं वर्णोत्पत्तिस्थानादिकमेव ज्ञातव्यं
किंतु वर्णीयत्वहेतुना वर्णनामकं वर्णस्थं वर्णवाच्यं परमात्मरूपं ध्येयं । स्व-
स्मिन् रमत इति व्युत्पत्त्या उदात्तादिस्वरनामकं स्वरवाच्यं परमात्मस्वरूपं
ध्येयं । मानानि मितान् त्रायत इति व्युत्पत्त्या मात्रानामकं मात्रास्थितं ज्ञेयं । बलं

१. दैर्घ्यं छांदसं ।

२. चाक्षिब्धो वा ख्यात्रादिष्टस्य व्याङ्पूर्वस्य व्यक्तत्वात्कर्मण एतद्रूपं ।

३. शीक्षेति दैर्घ्यं छांदसं बोध्यं ।

४. मानात् मितान् त्रायत इति व्युत्पत्तेः ।

बलस्यं ज्ञेयं । साम सर्वरूपेषु समत्वहेतुना सामनामकं ज्ञेयं । संतानः गुणादिना संततत्वनिमित्तेन संताननामकं वर्णसंततिस्थं ज्ञेयं । इति शिक्षा-
ध्यायः अध्याय इति ग्रंथसंदर्भनामशिक्षणीयोऽर्थो यस्मिन् अध्याये सः
उक्तः ॥ १ ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अर्थ—[ब्रह्मविद्येचा अभ्यास करणाऱ्यास प्रथमतः शिकण्याजोगा अर्थ सांगतो.] शिकण्याजोगा अर्थ स्पष्ट करून सांगतो. वर्ण म्हणजे अकार उकार इत्यादि उच्चारण करण्याची कंठ, ओष्ठ इत्यादि स्थाने. स्वर म्हणजे उदात्त, अनुदात्त इत्यादि. मात्रा म्हणजे ऱ्हस्वाची एक मात्रा, दीर्घाच्या दोन मात्रा, इत्यादि. बल म्हणजे वर्णांचे उच्चारण करण्यास लागणारा विवृत संवृत इत्यादि प्रयत्न. साम म्हणजे वर्णावर्णामध्ये होणारा संधिप्रकार. संतान म्हणजे वर्णांची एकसारखी परंपरा. नुसते वर्णच जाणावयाचे एवढे नाही; तर भक्तांनी वरण्यास योग्य परमात्मा आहे म्हणून तो वर्ण शब्दाने वाच्य आहे, स्वतःमध्येच रमण पावतो म्हणून तो परमात्मा स्वरशब्दाने वाच्य आहे, मानापासून (प्रपंचापासून) रक्षण करतो म्हणून तो परमात्मा मात्राशब्दाने वाच्य आहे, बलामध्ये राहणारा परमात्मा आहे, सर्व ठि-
कार्णां समबुद्धीने राहतो म्हणून तो सामशब्दाने वाच्य आहे, अनंत गुणांच्या परंपरेने युक्त आहे म्हणून तो संतानशब्दाने वाच्य आहे. ह्याप्रमाणे शिक्षाध्याय सांगितला ॥ १ ॥ ह्याप्रमाणे दुसरा अनुवाक संप-
ला ॥ २ ॥

सह नौ यशः । सह नौ ब्रह्मवर्चसम् । अथातः स ५
हिताया उपनिषदं व्याख्यास्यामः ॥ पञ्चस्वधिकरणेषु ।
अधिलोकमधिज्योतिषमधिविद्यमधिप्रजमध्यात्मम् । ता
महास ५हिता इत्याचक्षते । अथाधिलोकम् । पृथिवी पू-
र्वरूपम् । द्यौरुत्तररूपम् । आकाशः सन्धिः ॥ १ ॥

अद्वैतटीका—अधुना संहितोपनिषदुच्यते ॥ सहनाविति ॥ उपनिष-
ज्ञाननिमित्तं यशः नौ आवयोः शिष्याचार्ययोः सह एव अस्तु । तन्नि-

मितं च ब्रम्हवर्चसं तेजः नौ सह एव अस्तु । अथ अनंतरं अतः
 बुद्धिसौकर्यहेतोः संहितायाः उपनिषदं संहिताविषयं दर्शनं पंच-
 चसु अधिकरणेषु ज्ञानविषयेषु आश्रयेषु ष्याख्यास्यामः । तान्यधिक-
 रणान्याह ॥ अधिलोकमिति ॥ अधिलोकं लोकेष्वधि यद्दर्शनं तत् अधि-
 ज्योतिषं अधिवियं अधिप्रजं च अध्यात्मं । ताः एताः पंचविषयाः
 उपनिषदः महासंहिताः इति वेदविदः आचक्षते कथयंति । अर्थं तासां
 महासंहितानां मध्ये अधिलोकं दर्शनमुच्यते । पृथ्वी पूर्वरूपं पूर्वं वर्णः ।
 द्यौः उत्तररूपं उत्तरवर्णः । आकाशः अंतरिक्षलोकः संधिः पूर्वोत्तररूप-
 पोर्मध्यं ॥ १ ॥

अर्थ—[आतां संहितेतील उपनिषत् सांगतो.] उपनिषदाचे ज्ञाना-
 पासून मिळणारं यश आपणा दोघांस (म्हणजे गुरुशिष्यांस) बरोबर
 मिळो. उपनिषदाचे ज्ञानापासून मिळणारं ब्रम्हतेज आपणा दोघांस
 बरोबर मिळो. आतां सुलभतेनें बोध होण्यासाठीं उपनिषदांतील विष-
 याचें ज्ञान पांच अधिकरणांत सांगतो. [तीं अधिकरणे सांगतो.]
 १ अधिलोक, २ अधिज्योतिष, ३ अधिविय, ४ अधिप्रज, व ५ अ-
 ध्यात्म. हे पांच विषय ज्या उपनिषदांत सांगितले आहेत त्यांस वेदवेत्ते
 महासंहिता असे म्हणतात. आतां त्या महासंहितेपैकीं अधिलोकाचें ज्ञान
 सांगतो. पृथ्वी पूर्वरूप आहे. स्वर्ग उत्तररूप आहे. आकाश त्या दो-
 घांचा जोड आहे ॥ १ ॥

द्वैतटीका—सः प्रागुक्तो मित्रादिः नौ गुरुशिष्ययोः सह यशः
 यशस्करः नौ गुरुशिष्ययोः ब्रम्हवर्चसं ब्रम्हवर्चस्करः सह साहित्येन
 भवतु । इदानीं सामेति प्रकृतवर्णसंधिनिशं ब्रम्हविद्यामाह ॥ अयेति ॥ अथ
 वर्णादिशिक्षोक्त्यनंतरं अतः फलत्वान् संहितायाः पूर्वोत्तरवर्णसंधिसंधान-

१ दर्शनक्रमविवक्षार्थोऽथशब्दः सर्वत्र ।

२ संधीयेते पूर्वोत्तररूपेअस्मिन्निति ।

३ ब्रम्हहस्तिभ्यांवर्चस इति समासांतः प्रत्ययः ।

भेदेन चतुरूपायाः संहितायाः उपनिषदं रहस्यं प्रतिपाद्यत्वेन तन्निष्ठत्वेन वा स्थितं रूपजातं व्याख्यास्यामः विविच्य कथयामः । व्याख्यास्यमानस्य संहितारूपजातस्य स्थानान्वाह ॥ पंचस्विति ॥ पंचसु अधिकरणेषु स्थितामुपनिषदं व्याख्यास्यामः । तान्यधिकरणानि क्रमेणाह ॥ अधिलोकमिति ॥ अधिलोकं लोकेषु अधि अधिज्योतिषं ज्योतिषु अधि अधिविद्यं विद्यासु अधि अधिप्रजं प्रजासु अधि अध्यात्मं आत्मनि अधि क्रमेण नारायणप्रद्युम्नसंकर्षणवासुदेवानिरुत्थादिरूपपंचकं संहिताप्रतिपाद्यत्वेन व्याख्यास्यामः इति समुदायार्थः । आदर जननाय संहिता स्तौति ॥ ता इति ॥ ताः उक्तभगवद्रूपप्रतिपादकाः पूर्वोत्तरवर्णसंधिसंधानभेदेन चतुरात्मकाः सकलवेदगताः संहिताः महासंहिताः महतः ब्रम्हणः प्रतिपादकतया महासंहिताः इति आचक्षते । अधिलोकमित्याद्युक्तं विवृणोति ॥ अथाधिलोकमिति ॥ अथ अधिलोकं लोकेषु अधि । पृथिवी पृथिवीस्थितं पृथिवीनामकं नारायणवासुदेवाख्यं रूपं पूर्वरूपं संहितायाः पूर्ववर्णेन रूप्यते निरूप्यते प्रतिपाद्यते । द्यौः दुलोकस्य द्युनामकं नारायणसंकर्षणाख्यं रूपं उत्तररूपं प्राग्वदुत्तरवर्णप्रतिपाद्यं । आकाशः आकाशस्य आकाशनामकं नारायणप्रद्युम्नाख्यं संधिः सन्निकर्षप्रतिपाद्यं ॥ १ ॥

अर्थ—पूर्वी सांगितलेल्या मित्रादि देवता आम्हां गुरुशिष्याचें यज्ञ बरोबरच विस्तृत करोत, व आम्हांगुरुशिष्याचें ब्रम्हतेज बरोबरच विस्तृत करोत. [आतां सर्व ठिकाणीं समरूपानें आहे म्हणून सामनामक परमात्म्यानें अधिष्ठित वर्ण, संधि, ह्यांमध्ये असलेली ब्रम्हविद्या सांगतो.] वर्ण इत्यादि शिक्षा सांगितल्यावर सकल असल्यामुळे, पूर्वरूप, उत्तररूप, संधि, वसंधान, ह्या चार प्रकारच्या संहितेचें अतिरहस्य, (अथवा संहितेनें प्रतिपादन केलेलें भगवंताचें रूपांच्या समुदायाचें विवरण) पृथक्

१ अधिलोकं अधिज्योतिषं अधिविद्यं अधिप्रजं अध्यात्ममिति सर्वत्र सप्तमीवि-
भक्त्यर्थेऽव्ययीभावसमासः सप्तम्यर्थस्यैव द्योतकोऽधिरूपसर्गः ।

२ प्रतिपाद्यप्रतिपादकाभेदाभिप्रायेण पृथिवीपूर्वरूपमित्याद्युक्तिः ।

पृथक् रीतीनें स्पष्ट करून सांगतो. [आतां चार प्रकारच्या संहितेचीं निरनिराळीं स्थाने सांगतो.] पांच अधिकरणांवर (ह्यगजे आधारांवर) राहिलेल्या उपनिषदांची व्याख्या सांगतो. [तीं अधिकरणे क्रमाने सांगतो.] लोकामध्ये नारायण नांवाचा परमात्मा, ज्योतिषावर (ह्यगजे तेजस्वी सूर्यादि लोकावर) प्रद्युम्न नांवाचा परमात्मा, विद्येच्या आश्रयावर संकर्षण नांवाचा परमात्मा, सर्व प्रजांचे ठिकाणीं वासुदेव नांवाचा परमात्मा, आत्म्याचे ठिकाणीं अनिरुद्ध नांवाचा परमात्मा, हीं परमात्म्याचीं पांच रूपे संहितेमध्ये सांगितलेली आहेत. [आतां संहितेचा आदर करण्यास्त- व तिची स्तुति करतो.] पूर्व व उत्तर संधि व संधान अशा या चार प्रकारच्या संहितेमधील जीं भगवंताचीं रूपे आहेत तींच परब्रम्हाचीं प्रति- पादक आहेत, म्हणून हिला महासंहिता असे म्हणतात. [अधिलोक इत्यादि जें सांगितलें त्याचें विवरण करितो.] आतां अधिलोकाविषयी सांगतो. पृथ्वीत राहणारे पृथिवी नांवाचें नारायणवासुदेवनामक रूप हें संहितेचें पूर्वरूप (ह्यगजे प्रथमतः प्रतिपादन करण्याजोगें) आहे. स्वर्ग लोकांत राहणारे द्यु नांवाचें नारायणसंकर्षणनामक रूप हें संहि- तेचें उत्तररूप (म्हणजे उत्तरभागीं प्रतिपादन करण्याजोगें) आहे. आकाशांत राहणारे आकाश नांवाचें नारायणप्रद्युम्नरूप हें संहितेचीं संधि (म्हणजे सन्निकर्षाचें प्रतिपादन करण्याजोगें) आहे ॥ १ ॥

वायुः सन्धानम् । इत्यधिलोकम् । अथाधिज्योतिषम् ।
अग्निः पूर्वरूपम् । आदित्य उत्तररूपम् । आपः सन्धिः ।
वैद्युतः सन्धानम् । इत्यधिज्योतिषम् । अथाधिविद्यम् ।
आचार्य्यः पूर्वरूपम् ॥ २ ॥

अद्वैतटीका—वायुः संधानं संधीयते अनेनेति । इति अधि-
लोकं दर्शनमुक्तं । अथ अधिज्योतिषं ज्योतिषाधि यद्दर्शनं तदुच्यते ।
अग्निः पूर्वरूपं । आदित्यः उत्तररूपं । आपः संधिः । वैद्युतः

संधानं । इति अधिज्योतिषं दर्शनमुक्तं । अथ अधिविद्यं विद्या-
यामधियदर्शनं तदुच्यते । आचार्यः पूर्वरूपं ॥ २ ॥

अर्थ—वायु हा त्या दोघांस जोडणारा आहे. ह्याप्रमाणे अधिलो-
काविषयीचें ज्ञान सांगितलें. आतां अधिज्योतिषाचें ज्ञान सांगतों. अ-
ग्नि पूर्वरूप आहे. सूर्य उत्तररूप आहे. उदक त्या दोघांचा जोड
आहे. विद्युल्लता त्या दोघांस जोडणारी आहे. ह्याप्रमाणे अधिज्यो-
तिषाविषयीचें ज्ञान सांगितलें. आतां अधिविद्येविषयीचें ज्ञान सांगतों.
गुरु पूर्वरूप आहे. ॥ २ ॥

द्वैतटीका—वायुः वायुस्यं वायुनामकं नारायणानिरुद्धाख्यं रूपं सं-
धानं संधिकार्यप्रतिपाद्यं इति यद्वा पृथिव्यादिचतुर्षु स्थितानि पृथिव्या-
दिनामकानि नारायणवासुदेवनारायणसंकर्षणनारायणप्रद्युम्ननारायणानि-
रुद्धाख्यानि चत्वारि रूपाणि संहितायाः पूर्वोत्तरवर्णसंधिसंधानेषु तिष्ठति ।
इति अधिलोकं । अथ अधिलोककथनानंतरं अधिज्योतिषं ज्योतिषि
अधि कथ्यते । अग्निः पृथिवीगताग्नेस्यं अग्निनामकं वासुदेववासुदेवा-
ख्यं स्वरूपं संहितायाः पूर्वरूपं पूर्ववर्णप्रतिपाद्यं पूर्ववर्णस्यमिति वा ।
आदित्यैः द्युलोकस्यादित्यगतं आदित्यनामकं वासुदेवसंकर्षणात्मकं उ-
त्तररूपं संहितायाः उत्तररूपं । आपः अप्सु स्थितं अम्नापकं वासुदेव-
प्रद्युम्नात्मकं रूपं संधिः सन्निकर्षप्रतिपाद्यं । वैद्युतैः विद्युत्समूहगतं वैद्यु-
ताख्यं वासुदेवानिरुद्धाख्यं संधानं । इति अधिज्योतिषं ज्योतिषि
अधिगतं भगवत्स्वरूपं ज्ञेयं । अथ अधिज्योतिषकथनानंतरं अधिविद्यं
विद्यायामधि कथ्यते ॥ आचार्य इति ॥ आचार्यः आचार्यस्यं आचार्य-
नामकं संकर्षणवासुदेवात्मकं रूपं पूर्वरूपं । संहितायाः पूर्वरूपं ॥ २ ॥

१ अत्र पृथिव्यादीनां अभिमानिनयन्यायेन देवतापरत्वमुपेत्य पृथिवीदेवतास्थ-
मित्यादिरर्थ इत्याहुः ।

२ दित्यादित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्य इति सूत्रेण ण्यप्रत्ययः ।

३ विद्युतः अयमित्यर्थे तस्येदमित्यण् ।

४ आउपसर्गपूर्वात् चरधातोः सकाशात् ऋहलोर्ण्यदित्यनेन सूत्रेण ण्यत्प्रत्ययः ।

अर्थ—वायूमध्ये राहणारे वायु नांवाचे नारायणअनिरुद्धनामक रूप हे संहितेचे संधान (म्हणजे संधीचे कार्य) आहे. (अथवा पृथिवी, स्वर्ग, आकाश, वायु, ह्या चौहोमध्ये पृथिव्यादिनामक भगवंताची नारायणवासुदेव, नारायणसंकर्षण, नारायणप्रद्युम्न, नारायणअनिरुद्ध हीं चार स्वरूपे संहितेच्या पूर्वरूप, उत्तररूप, संधि, व संधान ह्या चार ठिकाणी आहेत). अशा रीतीने अधिलोकाविषयी विचार झाला, [लोकांमधील भगवंताची रूपे सांगितल्यावर ज्योतिषावरील भगवंताची रूपे सांगतो.] पृथ्वीवरील अग्नीमध्ये राहणारे अग्निनामक वासुदेव वासुदेव नांवाचे रूप संहितेचे पूर्वरूप आहे (म्हणजे संहितेच्या पूर्वे वर्णाने प्रतिपादन करण्यास योग्य आहे). स्वर्गलोकामधील सूर्यामध्ये राहणारे सूर्य नांवाचे वासुदेवसंकर्षणनामकरूप संहितेचे उत्तररूप आहे. उदकामध्ये राहणारे उदक नामक वासुदेवप्रद्युम्न नांवाचे रूप संधि (म्हणजे संबधाने प्रतिपादन करण्यास योग्य आहे). विदुल्लतेच्या समुदायामध्ये राहणारे विदुत् नांवाचे वासुदेवअनिरुद्ध नामक भगवंताचे रूप संधान आहे. ह्याप्रमाणे ज्योतिषावरील भगवंताची रूपे सांगितलीं. [ज्योतिषामधील भगवंताची रूपे सांगितल्यानंतर विद्यासंबंधी भगवंताची रूपे सांगतो.] गुरुमधील आचार्य नांवाचे संकर्षणवासुदेव नामक रूप संहितेचे पूर्वरूप आहे ॥ २ ॥

अन्तेवास्युत्तररूपम् । विद्या सन्धिः । प्रवचनं सन्धानम् । इत्यधिविद्यम् । अथाधिप्रजम् । माता पूर्वरूपम् । पितोत्तररूपम् । प्रजा सन्धिः । प्रजननं सन्धानम् । इत्यधिप्रजम् ॥ ३ ॥

अद्वैतटीका—अन्तेवासी उत्तररूपं । विद्या संधिः । प्रवचनं संधानं । इति अधिविद्यं दर्शनमुक्तं । अथ अधिप्रजं प्रजामधिकृत्य यदर्शनं तदुच्यते । माता पूर्वरूपं । पिता उत्तररूपं । प्रजा संधिः । प्रजननं संधानं । इति अधिप्रजं दर्शनमुक्तं ॥ ३ ॥

अर्थ—शिष्य उत्तररूप आहे. ज्ञान त्या दोघांचा जोड आहे. व्याख्यान त्या दोघांस जोडणारें आहे. ह्याप्रमाणें अधिविद्येविषयीचें ज्ञान सांगितलें. आतां अधिप्रजेविषयीचें ज्ञान सांगतो. आई पूर्वरूप आहे. बाप उत्तररूप आहे. संतति त्या दोघांचा जोड आहे. मैथुन हें त्या दोघांस जोडणारें आहे. ह्याप्रमाणें अधिप्रजेविषयीचें ज्ञान सांगितलें ॥ ३ ॥

द्वैतटीका—अंतेवासिं अंतेवासिस्थं अंतेवासिनामकं संकर्षणसंकर्षणात्मकं रूपं उत्तररूपं संहितायाः उत्तररूपं । विद्या गुरुशिष्यसंनि-
कर्षजं ज्ञानं विद्यानामकं संकर्षणप्रद्युम्नात्मकरूपं संधिः सन्निकर्षः । प्रवचनं प्रवचनस्थं प्रवचननामकं संकर्षणानिरुद्धाख्यं रूपं संधानं संधिकार्यं ।
इति अधिविद्यं । अथ अधिविद्यकयनानंतरं अधिप्रजं प्रजायामधि क-
थ्यते ॥ मातेति ॥ माता मातृस्थं मातृनामकंप्रद्युम्नवासुदेवात्मकरूपं पूर्वरू-
पं संहितायाः पूर्वरूपं । पिता पितृस्थं पितृनामकं प्रद्युम्नसंकर्षणात्मकं रूपं
उत्तररूपं संहितायाः उत्तररूपं । प्रजां प्रजास्थं प्रजानामकं प्रद्युम्नप्रद्युम्ना-
त्मकरूपं संधिः । प्रजननं^१ प्रजननस्थं प्रजनननामकं प्रद्युम्नानिरुद्धा-
त्मकं रूपं संधानं संधिकार्यं । इति अधिप्रजं प्रजायामधिगतं भगवत्स्व-
रूपं जातं ॥ ३ ॥

अर्थ—शिष्यामधील अंतेवासि नांवाचें संकर्षणसंकर्षणनामक रूप संहितेचें उत्तररूप आहे. गुरु व शिष्य ह्या दोघांच्या सान्निध्यापासून झालेलें ज्ञान हें विद्येमध्ये राहणारें विद्या नांवाचें संकर्षणप्रद्युम्ननामक भगवत्स्वरूप संधि (ह्यणजे परस्परांशीं संबंध) आहे. प्रवचन (म्हणजे अभ्यास) ह्यांत राहणारें प्रवचन नांवाचें अनिरुद्ध नामक भगवंताचें रूप संधान आहे. [विद्येच्या ठिकाणीं असलेलें भगवंताचें रूप सांगित-

१ अंतेसमीपेवसतितच्छीलः षस्निवासइत्यस्मात् सुप्यधातौणिनिस्ताच्छील्ये इतिसूत्रेणइनिःप्रत्ययः ।

२ सप्तम्यां जनेडंइतिसूत्रेणजनधातोर्डिप्रत्ययः ।

३ प्रोपसर्गात्तृजनधातोः करणाधिकरणयोश्चेतिसूत्रेणल्युट् प्रत्ययः ।

ह्यावर प्रजेच्या ठिकाणी असलेले भगवंताचे रूप सांगतो.] आईमध्ये राहणारे मातानामक प्रद्युम्नवासुदेवनामक भगवंताचे रूप संहितेचे पूर्व-रूप आहे. बापामध्ये राहणारे पितानामक प्रद्युम्नसंकर्षण नांवाचे भगवंताचे रूप हे उत्तररूप आहे. संततीमध्ये राहणारे प्रजा नांवाचे प्रद्युम्नप्रद्युम्न नांवाचे रूप हे संहितेची संधि आहे. उत्पत्तीमध्ये राहणारे प्रजनन नांवाचे प्रद्युम्नअनिरुद्धनामक भगवंताचे रूपसंधान आहे. ह्या प्रमाणे प्रजेमध्ये राहणारी भगवंताचीं रूपे सांगितलीं ॥ ३ ॥

अथाध्यात्मम् । अधराहनुः पूर्वरूपम् । उत्तराहनुरुत्तररूपम् । वाक् सन्धिः । जिह्वा सन्धानम् । इत्यध्यात्मम् । इतीमा महासं हिताः । य एवमेता महासं हिता व्याख्याता वेद । सन्धीयते प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन सुवर्गेणलोकेन ॥ ४ ॥ सन्धिराचार्यः पूर्वरूपमित्यधिप्रजं लोकेन ॥ ३ ॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥

अद्वैतटीका—अथ अध्यात्मं आत्मानि अधि यदर्शनं तदुच्यते । अधराहनुः पूर्वरूपं । उत्तराहनुः उत्तररूपं । वाक् सन्धिः । जिह्वा सन्धानं । इति अध्यात्मं दर्शनमुक्तं । इति इमाः इत्युक्ताः महासंहिताः । यः एवं व्याख्याताः एताः महासंहिताः वेद सः प्रजया पशुभिः ब्रह्मवर्चसेन अन्नाद्येन सुवर्गेण लोकेन संधीयते ॥ ४ ॥ इतितृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अर्थ—आतां अध्यात्माविषयींचें ज्ञान सांगतो. खालचें जाभाड पूर्वरूप आहे. वरचें जाभाड उत्तररूप आहे. वाणी त्या दोघांचा जोड आहे. जीभ त्या दोघांस जोडणारी आहे. ह्याप्रमाणे अध्यात्माविषयींचें ज्ञान सांगितले. ह्याप्रमाणे महासंहिता सांगितल्या. जो ह्याप्रमाणे ह्या महासंहिता जाणतो तो संततीनें, पशूनीं, ब्रह्मतेजां, अन्नादिकानें व स्वर्गलोकानें युक्त होतो ॥ ४ ॥ ह्याप्रमाणे तिसरा अनुवाक संपला ॥ ३ ॥

द्वैतटीका—अथ अधिप्रजकथनानंतरं अध्यात्मं आत्मनि देहे अधिकृत्य वर्तमानं भगवत्स्वरूपं कथ्यते ॥ अधराहनु रिति ॥ **अधराहनुः** तत्स्थं तन्नामकं अनिरुद्धवासुदेवात्मकं पूर्वरूपं । **उत्तराहनुः** तत्स्थं तन्नामकं अनिरुद्धसंकर्षणात्मकं उत्तररूपं । वाक् वागिन्द्रियस्थं वाङ्नामकं अनिरुद्धप्रद्युम्नात्मकं रूपं **संधिः** । जिह्वा तत्स्थं तन्नामकं अनिरुद्धानिरुद्धात्मकं **संधानं** संधिकार्यं । इति अध्यात्मं आत्मनि देहेऽधिकृत्य विद्यमानं भगवत्स्वरूपं ज्ञेयं । संहिताः स्तौति ॥ इतीमा इति ॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण कथिताः **इमाः महासंहिताः** विष्णुरूपमहार्थकत्वात् महासंहिता इति । न केवलं महार्थकत्वान्महत्वं संहितानां किंतु महाफलत्वाच्च महत्वमितिभावेनायात इत्यत्रातः पदेन सूचितं फलमाह ॥ य एवमिति ॥ **यः** कश्चित् सात्विकोऽधिकारी एवं व्याख्याताः **एताः** नारायणादीन्यनिरुद्धांतानि प्रत्येकं वासुदेवादिचतुरात्मना ष्टिव्यादिवर्गपंचकगतानि चतुरूपसंहितास्थानि व्याख्यातानि **महासंहिताः** महासंहितारूपाणि वेद उपास्ते साक्षात्करोति च सः **प्रजया** पुत्रपौत्रादिना **पशुभिः** पशूपलक्षितसर्वैश्वर्यैः **ब्रम्हवर्चसेनं** ब्रम्हतेजसा **अन्नाद्येन** अन्नादिना **सुवर्गेण** लोकेन श्वेतद्वीपादिविष्णुस्थानेन संधीयते संयुक्तो भवति ॥ ४ ॥ इतितृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अर्थ—[प्रजेमधील भगवंताचीं रूपे सांगितल्यावर देहामध्ये राहणारीं भगवंताचीं रूपे सांगतो.] खालच्या जाभाडांत राहणारे अधराहनु नांवाचे अनिरुद्धवासुदेवरूप हे पूर्वरूप आहे. वरच्या जाभाडामध्ये राहणारे अनिरुद्धसंकर्षण नांवाचे भगवंताचे रूप हे संहितेचे उत्तररूप आहे. वागिन्द्रियामध्ये राहणारे अनिरुद्धप्रद्युम्न नांवाचे भगवंताचे रूप व संधि आहे. जिह्वेमध्ये राहणारे अनिरुद्ध अनिरुद्ध नांवाचे भगवंताचे रूप हे संधान म्हणजे संधीपासून झालेले कार्य आहे. द्वाप्रमाणे देहा-

१ प्रजयेत्यादिना स्वयोग्यसर्वभोग उपलक्ष्यते ।

२ ब्रम्हइस्तिभ्यां वर्चस इतिसूत्रेण अच् प्रत्यय विधानाद्ब्रम्हवर्चसेनेति साधु ।

मधील राहणारी भगवंताचीं रूपें सांगितलीं. [संहितेची स्तुति करतो.] ह्या पूर्वी सांगितलेल्या संहिता महासंहिता आहेत, कारण त्या संहितेमध्ये महान् अशा विष्णूचें वर्णन केलें आहे. [आतां केवळ महान परमात्म्याचेंच वर्णन केलें म्हणून तिला महासंहिता म्हणतात एवढेंच नाहीं, तर तिचें फलही मोठें आहे, हें फल ' अथातः ' यामध्ये असलेल्या ' अतः ' या शब्दानें सुचविलें आहे. तें फल सांगतो.] जो कोणी सत्वगुणाचा अधिकारी पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें नारायणादिक रूपें प्रत्येकीं वासुदेव इत्यादि चार रूपांनीं ग्रथिव्यादिक पांच वर्गांमध्ये संहितेच्या चार रूपांमध्ये राहिलीं आहेत असें जाणतो व त्या परमात्म्याचा साक्षात्कार करून घेतो तो अधिकारी पुत्रपौत्रादिक, पशुद्रव्य इत्यादिक, ब्रह्मतेजज्ञान इत्यादिक, उत्तम अन्नवस्त्र इत्यादिक, यथेच्छ मिळवून शेवटीं भगवंताच्या श्वेतद्वीप, अनंतासन, व वैकुण्ठ ह्यांपैकीं आपल्या योग्यतेनुरूप एका लोकीं जातो ॥ १ ॥ ह्याप्रमाणें तिसरा अनुवाक संपला ॥ ३ ॥

यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः । छन्दोभ्योऽध्यमृतात्सम्ब-
भूव । स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु । अमृतस्य देवधारणो
भूयासम् । शरीरं मे विचर्षणम् । जिह्वा मे मधुमत्तना ।
कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवम् । ब्रम्हणः कोशोसि मेधया ऽपि-
हितः श्रुतं मे गोपाय । आवहन्ती वितन्वाना ॥ १ ॥

अद्वैतटीका—मेधाकामस्य श्रीकामस्य च तत्प्राप्तिसाधनं जपहोमावुच्चे-
ते । तत्रादौ मेधाकामस्य जपार्यान् मंत्रानाह ॥ यश्छन्दसामिति ॥ यः छंदसां
वेदानां ऋषभः श्रेष्ठः विश्वरूपः सर्वरूपः सर्ववाग्व्याप्तेः यश्च छंदोभ्यः
वेदेभ्यः अमृतात् अधि संवभूव सः एवंबूतः ॐकारः इंद्रः सर्वकामेशः
परमेश्वरः मा मां मेधया प्रज्ञया स्पृणोतु प्रीगयतु बलयतु वा । प्रज्ञाबलं
हि प्रार्थयते ॥ अमृतस्येति ॥ हे देव अहं अमृतस्य अमृतत्वहेतुभूतस्य
ब्रह्मज्ञानस्य धारणः धारयिता भूयासं भवेयं । किंच मे मम शरीरं

विचर्षणं विचक्षणं भूयात् । मे मम जिह्वा मधुमत्तमा अतिशयेन मधुरभाषिणी भूयात् । अहं कर्णाभ्यां श्रोत्राभ्यां भूरि बहु विश्रुवं व्यश्रवं श्रोता भूयासं । आत्मज्ञानयोग्यः कार्यकारगसंघातोऽस्त्वित्यर्थः । मेधा च तदर्थमेव प्रार्थ्यते ॥ ब्रम्हण इति ॥ हे देव त्वं मेधया लौकिकप्रज्ञया पिहितः आच्छादितः ब्रम्हणः परमात्मनः कोशः असेरिवोपलब्ध-धिष्ठानत्वात् असि । त्वं हि ब्रम्हणः प्रतीकं त्वयि ब्रम्होपलभ्यते । हे देव मे मम श्रुतं श्रवणपूर्वकमात्मज्ञानादिकं गोपाय रक्ष तत्प्राप्त्यविस्मरणादि कुर्वित्यर्थः । अधुना श्रीकामस्य होमार्था मंत्रा उच्यंते ॥ आवहंतीति ॥ हे देव आवहंती आनयंती वितन्वाना विस्तारयंती ॥ १ ॥

अर्थ— [ज्याला बुद्धि व संपत्ति पाहिजे त्याला ती मिळण्याची साधने जप व होम हे सांगतो. त्यांपैकी ज्यास बुद्धि पाहिजे त्याने जपावयाचे मंत्र सांगतो.] जो वेदामध्ये श्रेष्ठ, सर्व शब्दांना व्यापून असणारा, अमर वेदापासून उत्पन्न झालेला, तो ओंकाररूप परमेश्वर मला चांगली बुद्धि देवो. [बुद्धिवळ मिळण्यास्तव प्रार्थना करितो.] हे परमेश्वरा, जेणेकरून मोक्ष मिळतो ते ब्रम्हज्ञान मला मिळो, आणि माझे शरीर निरोगी राहो, आणि माझी जीभ गोड बोलणारी होवो, व माझे कान पुष्कळ ऐकोत. सारांश ब्रम्हज्ञान मिळविण्याची साधने चांगली राहोत. [आत्मज्ञानासाठी बुद्धि मिळण्याकरितां प्रार्थना करितो.] हे देवा, जशी म्यानाने तरवार आच्छादित असते तसा तू लौकिकबुद्धीने आच्छादित आहेस, तू ब्रम्हाची मूर्ति आहेस, तुझ्या ठिकाणी ब्रम्ह दृष्टोत्पत्तीस येते. हे देवा, मी श्रवणादिकेकरून मिळविलेल्या आत्मज्ञानाचे रक्षण कर (म्हणजे त्या ज्ञानाचे मला विस्मरण होऊं देऊं नको). [आतां ज्याला संपत्ति मिळावी अशी इच्छा आहे त्याने होम करण्यासाठी मंत्र सांगतो.] हे देवा मला नसेल ते आणून देणारी, माझे असेल ते वाढविणारी ॥ १ ॥

द्वैतटीका—विद्याभ्यासिनो मेधाप्राप्त्यर्थं कांचनविद्यामाह ॥ यश्छं-
दसामिति ॥ **यः इंद्रः** परमेश्वरः **छंदसां ऋषभः** अधिपतिः नियंतेतिया-
वत् **विश्वरूपः** पूर्णविग्रहस्वरूपः नानारूप इति वा **अमृतात् अधि अ-**
मृतेभ्यः छंदोभ्यः नित्येभ्यो वेदेभ्यः अधि **संबभूव** अधिकतया सुष्ठु
व्यक्तः **सः इंद्रः मा मां मेधया** प्रज्ञया **स्पृणोतु** प्रीणयतु प्रीणनं बलं
बलयतु मेधाविनं करोतु । हे देव **अमृतस्य** नित्यस्य देवस्य **धारणः** धारकः
भूयासं तत्वज्ञानी भूत्वा क्षिप्रं युक्तः स्यामितिभावः । **मे शरीरं विचर्षणं**
विशिष्टाः चर्षणाः प्रजाः यस्य तत् विशिष्टशिष्यप्रजायुक्तं भूयात् । **मे जि-**
व्हा मधुमत्तमा अतिशयेन मधुमती मधुरभाषिणी सुखसाधनभगवद्दो-
धकवेदोच्चारणवती भूयादित्यर्थः । **कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवं** विशेषेण शृ-
ण्वै इति । हे देव त्वं **ब्रम्हणः** वेदस्य कोशः आवासः **असि** । **मे-**
धया प्रज्ञया **पिहितः** आच्छादितः संपूर्णज्ञानः असि । **मे मया श्रुतं**
गोपायै रक्ष ॥ १ ॥

अर्थ—[विद्याभ्यास करणाऽन्याला बुद्धि मिळण्यासाठी विद्या सांग-
तो.] सर्व वेदांचा नियंता, सर्व पूर्ण मूर्तिमान् (अथवा अवतार घेऊन
नानाप्रकारचीं रूपे धारण करणारा), नित्य वेदापासून स्पष्टपणे
लोकास माहीत झालेला असा जो इंद्र नांवाचा परमेश्वर तो इंद्र मला उत्तम
बुद्धि देवो. हे देवा, मी उत्तम प्रकारचा तत्वज्ञानी होऊन तुमच्या कृपेने
फारच लवकर मुक्त होवो. मला नानाप्रकारचे शिष्य व पुत्र होवोत.
माझी जिव्हा अतिशय मधुर भाषण करणारी होवो (अथवा उत्तम
सुखाचे साधन व भगवंताचे ज्ञान करून देणारे असे वेद म्हणणारी
होवो). मी आपल्या कानांनी भगवंताच्या गुणाविषयी उत्तम गोष्टी

१ इंद्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत इति श्रुतेः ।

२ स्पृञ् प्रीतिरक्षणयोरिति कविकल्पद्रुमोक्तेः ।

३ भूयादिति विपरिणामेनावयः इति भावः ।

४ गुपू रक्षणे गुपूध्वपविच्छिपणिपनिभ्य आयइति आयप्रत्ययस्तस्माद्धोपमध्यम-
पुरुषैकवचनं ।

एको. हे देवा, तू वेदाचे रहाण्याचें ठिकाण आहेस. तू उत्तम रीतीच्या बुद्धीनें पूर्ण आहेस. हे देवा, मी आजपर्यंत जें ऐकिलें तें सर्व माझे ज्ञान तू रक्षण कर ॥ १ ॥

कुर्वाणाचीरमात्मनः । वासांसि मम गावश्च । अन्नपाने च सर्वदा । ततो मे श्रियमावह । लोमशां पशुभिः सह स्वाहा । आमायन्तु ब्रम्हचारिणः स्वाहा । विमायन्तु ब्रम्हचारिणः स्वाहा । प्रमायन्तु ब्रम्हचारिणः स्वाहा । दमायन्तु ब्रम्हचारिणः स्वाहा । शमायन्तु ब्रम्हचारिणः स्वाहा ॥ २ ॥

अद्वैतटीका—आत्मनः चीरं चिरं वासांसि च मम गावः गाः च अन्नपाने एवमादीनि कुर्वाणा या श्रीः लोमशां अजाव्यादियुक्तां पशुभिः सह अन्यैश्च पशुभिः संयुक्तां तां श्रियं ततः मेधानिवर्त्तनात्परं मे मद्यं आवह आनय स्वाहा । अमेधसो हि श्रीरनर्यायैवेति । ब्रह्मचारिणः मा मां आयंतु आगच्छंतु स्वाहा । ब्रह्मचारिणः मा मां वियंतु स्वाहा । ब्रम्हचारिणः मा मां प्रयंतु स्वाहा । ब्रम्हचारिणः दमायंतु स्वाहा । ब्रम्हचारिणः शमायंतु स्वाहा ॥ २ ॥

अर्थ—मला नेहमीं वस्त्रे देणारी, मला गाई व अन्नपानी इत्यादि देणारी, आणि शेळ्या व मेंढ्या इत्यादिकांनीं युक्त असलेली व दुसऱ्या पशूंनीं युक्त असलेली, अशी जी श्री ती मला चांगली बुद्धि दिल्या-नंतर मिळवून दे (असा मंत्र म्हणून आहुती द्यावी). कारण ज्याला बुद्धि नसते त्याला संपत्तीपासून अनर्थ प्राप्त होतो. ब्रम्हाचा अभ्यास करणारे मजकडे चोहोंकडून येवोत (असा मंत्र म्हणून आहुती द्यावी). ब्रम्हाचा अभ्यास करणारे विशेषेकरून येवोत (असा मंत्र म्हणून आहुती द्यावी). ब्रम्हाचा अभ्यास करणारे मजकडे येवोत.

(असा मंत्र म्हणून आहुति द्यावी). ब्रम्हाचा अभ्यास करणारे बाहेरील इंद्रियांचा निग्रह करोत (असा मंत्र म्हणून आहुति द्यावी). ब्रम्हाचा अभ्यास करणारे आंतील इंद्रियांचा निग्रह करोत (असा मंत्र म्हणून आहुति द्यावी) ॥ २ ॥

द्वैतटीका—विद्याभ्यासिनो मनःक्षोभनिरासाय अन्नादिना भाव्यमत-स्तदर्थं कांचनविद्यामाह ॥ आवहंतीति ॥ **आत्मनः** जीवजातस्य चिरं सर्वभोगान् आवहंती आनयंती वितन्वानां विस्तारयंती मम सर्वदा वासांसि च गावः च अन्नपाने कुर्वाणा यतःततः लोमशां^१ लोमवतीं श्रियं मे मम पशुभिः सह आवह मयि आनय ततः स्वाहा^२ । अथाभ्यस्ता विद्या प्रवचनादधिकफलाय भवति प्रवचनं च शिष्यापेक्षं अतः शिष्यसंपत्तये कांचनविद्यामाह ॥ आमेति ॥ **ब्रम्हचारिणः** मा मां प्रति आयंतु स्वाहा सुष्ठु आव्हांनं भवतु । **ब्रम्हचारिणः** विमायंतु विशिष्टतया जानंतु । **ब्रह्मचारिणः** प्रमा प्रकृष्टज्ञानवंतः यंतु प्राप्नुवंतु स्वाहा । **ब्रम्हचारिणः** दमाः^३ इंद्रियनिग्रहवंतः यंतु प्राप्नुवंतु स्वाहा । **ब्रम्हचारिणः** शमाः भगवन्निष्ठावंतः यंतु प्राप्नुवंतु स्वाहा ॥ २ ॥

अर्थ—[विद्येचा अभ्यास करणाऱ्याचे मन विघडूं नये द्याकरितां चांग-ले अन्नवस्त्र इत्यादि पाहिजे. ते सर्व मिळण्याकरितां एक विद्या सांगतो.] जीवांना लागणारे जे उपभोगाचे पदार्थ आहेत ते सर्व पदार्थ आणून देणारी व त्यांची वृद्धि करणारी, वस्त्र, गाई, अन्न, पाणी हे नेहमी देणारी, अशी संपत्ति, पशुसहवर्तमान माझे जवळ राहो. वेदांनीं प्रतिपादन केलेली

१ विपूर्वात्तनोतेर्लटः शानच उविकरणं यणादेशः विस्तारवतीत्यर्थः ।

२ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यःशनेलचइतिमत्वर्थे शप्रत्ययः ।

३ सुष्ठु आहूयते वेदैः प्रतिपाद्यत इति स्वाहेत्युक्तं. सुआडित्युपसर्गह्यपूर्व-कात् ब्दयतेः कर्मणि डाप्रत्यये वलोपेच स्वाहेति सिद्धेः शब्दस्वाभाव्यादव्ययत्वं ।

४ दमाः दमशब्दात् अशीआदिभ्योऽच् इति अच्प्रत्ययः ।

५ इण्मताविति धातोर्लोटि प्रथमपुरुषबहुवचनं ।

लक्ष्मी देवता आहे. [विद्येचा अभ्यास केल्यावर ती विद्या दुसऱ्याला शिकविल्याने अधिक फल देणारी होते. आतां शिकविण्याकरितां विद्यार्थी पाहिजेत, म्हणून आपल्याला पुष्कळ शिष्य मिळावेत ह्याकरितां एक विद्या सांगतो.] ब्रम्हचर्याने राहणारे विद्यार्थी माझ्याजवळ येवोत. ते विद्यार्थी माझ्याजवळ येऊन उत्तम ज्ञान संपादन करोत. ते विद्यार्थी आपल्या इंद्रियांचा निग्रह करणारे होवोत. त्याप्रमाणेच ते विद्यार्थी भगवंतावर निष्ठा ठेवणारे असोत ॥ २ ॥

यशो जनेऽसानि स्वाहा । श्रेयान् वस्यसोऽसानि स्वाहा । तं त्वा भग प्रविशानि स्वाहा । स मा भग प्रविश स्वाहा । तस्मिन्सहस्रशाखे । निभगाऽहं त्वयि मृजे स्वाहा । यथाऽऽपः प्रवता यन्ति । यथा मासा अहर्जरम् । एवं मां ब्रम्हचारिणः । धातरायन्तु सर्वतः स्वाहा । प्रतिवेशोऽसि प्रमा भाहि प्रमा पद्यस्व ॥ ३ ॥ वितन्वाना शमायन्तु ब्रम्हचारिणः स्वाहा धातरायन्तु सर्वतः स्वाहैकञ्च ॥ ४ ॥ इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥

अद्वैतटीका — अहं जने जनसमूहे यशः यशस्वी असानि भवानि स्वाहा । अहं वस्यसः वसुमत्तरात् श्रेयान् प्रशस्यतरः असानि स्वाहा । हे भग भगवन् अहं तं त्वा त्वां प्रविशानि स्वाहा । हे भग सः त्वमपि मा मां प्रविश स्वाहा । हे भग अहं सहस्रशाखे बहुभेदे तस्मिन् त्वयि निमृजे शोधयामि पापकृत्यां । यथा लोके आपः प्रवता निम्नवता देशेन यन्ति गच्छन्ति । यथा वा मासाः चैत्रादयः अहर्जरं अहोभिः परिवर्तमानो लोकान् जरयति अहानि जीर्यत्यास्मिन्निति वा अहर्जरः तं संवत्सरं यन्ति । एवं तथा हे धातः ब्रम्हचारिणः मां सर्वतः सर्वदिग्भ्यः आयन्तु स्वाहा । हे धातः त्वं प्रतिवेशः श्रमापनयनस्थानं सर्वपापदुःखापनयनस्थानमिति यावन् असि । अतः मा मां

प्रति आत्मानं प्रभाहिं प्रकाशय । च मा मां प्रपद्यस्व शरविद्धमिवलोहं
त्वन्मयं कुर्वित्यर्थः । अस्मिन् विद्याप्रकरणे अभिधीयमानः श्रीकामो धनार्थं ।
धनं च कर्मार्थं । कर्म च उपात्तदुरितक्षयाय । तत्तये हि विद्या प्रकाशतं
इति फलितोर्थः ॥ ३ ॥ इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अर्थ—हे देवा, मी लोकांमध्ये यशस्वी व्हावे (असा मंत्र म्हणून आहुति
द्यावी). मी श्रीमंताहून श्रीमंत व्हावे (असा मंत्र म्हणून आहुति द्यावी). हे
भगवंता, मी तुझ्यामध्ये शिरून एकरूप व्हावे (असा मंत्र म्हणून आहुति
द्यावी). हे भगवंता, तूही माझ्यामध्ये प्रवेश कर (असा मंत्र म्हणून आहुति
द्यावी). हे भगवंता, ज्याचे बहुत भेद आहेत अशा तुझ्या ठिकाणी मी आपले
पाप धुवून नाहीसे करितो. जसे पाणी उतरत्या जाग्यांतून जाते,
आणखी जसे महिने वर्षामध्ये जातात, तसे, हे भगवंता, ब्रम्हविद्येचा
अभ्यास करणारे मजकडे सर्व दिशेकडून येवोत (असा मंत्र म्हणून
आहुति द्यावी). हे भगवंता, तू सर्व पापापासून होणाऱ्या दुःखाचा नाश
करणारा आहेस. म्हणून मला तू आपले स्वरूप प्रकाशित कर. आ-
णखी जसा बाण व त्याच्या टोकाला असलेले लोखंडाचे फळ ह्या
दोहोंचा एक जीव झालेला असतो, तसा तू मला त्वद्रूप कर. ह्या विद्या-
प्रकरणांत लक्ष्मीची इच्छा करणारा जो सांगितला आहे तो धनाकरितां
लक्ष्मीची इच्छा करितो, यज्ञयागादि कर्माकरितां धनाची इच्छा करितो,
केलेल्या पापाच्या नाशाकरितां चांगलीं कर्मे करण्याची इच्छा करितो,
पापाचा नाश झाल्यावर ज्ञान होतें, असा ह्या प्रकरणाचा सारांश जा-
णावा ॥ ३ ॥ ह्याप्रमाणे चवथा अनुवाक संपला ॥ ४ ॥

१ तथाच स्मृतिः ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः । यथाऽऽदर्शतले
प्रख्ये पश्यन्त्यात्मानमात्मनि ॥

२ ह्याविषयी अशी स्मृति आहे कीं, जसे स्वच्छ आरशामध्ये आपण आप-
ल्याला पहातो, तसे पापकर्माचा क्षय झाल्यानंतर मनुष्यांना ज्ञान उत्पन्न होतें.

द्वैतटीका—यशः यशस्वी जने जनेषु असानि भवानि स्वा-
 हा । पुनस्तदेव प्रार्थयते ॥ श्रेयानिति ॥ वस्य सुखस्य विषये श्रेयान्
 प्रशस्ततरः श्रेष्ठः सः अहं असानि स्वाहा अविरतसुखवान् भवामि ।
 तथात्वे एव मनसोऽक्षोभे नित्यं प्रवचनं भवति नान्यथेत्यर्थः । हे भग
 हे षड्गुण तं ब्रम्हकोशादिगुणकं मया प्रार्थितं त्वा - त्वां प्रति प्रविशानि
 स्वाहा । हे भग सः त्वं मा मां प्रविश स्वाहा । फलमाह ॥ तस्मिन्निति ॥
 हे भग सहस्रशाखे सहस्राणि शाखा इव शाखा रूपाणि यस्य तस्मिन्
 त्वयि अहं पापं निमृजे प्रक्षालये त्वदुपासनादिना निवृत्तकल्मषो मुक्तो-
 भवानीतिभावः । शिष्यागमनम् प्रयत्नेनास्त्विति सदृष्टांतमर्थयते ॥ यथेति ॥
 यथा आपः पर्वतात् निम्नभूमिं प्रति यंति प्राप्नुवंति । यथा अहर्जरं
 अहानि जीर्ण्यत्रेति संवत्सरं प्रति मासाः यंति प्राप्नुवंति । एवं हे धातः
 मां ब्रम्हचारिणः सर्वतः आयंतु प्राप्नुवंति स्वाहा । हे भग त्वं प्रति-
 वेशः प्रवेष्टुं योग्यः असि श्रमापनयनस्थानं असि । मा मां प्रति प्रभाहि
 व्यक्तोभव । मा मां प्रति प्रपद्यस्व मयि संनिहितो भव । शं वितन्वाना
 ब्रम्हचारिणः मा मां प्रति यंतु स्वाहा । हे धातः ब्रम्हचारिणः
 सर्वतः आयंतु एकं च स्वाहा ॥ ३ ॥ इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अर्थ—लोकामध्ये मी यशस्वी व्हावे. [पुनः तेंच मागतो.] सुखा-
 च्या संबंधाने मी उत्तम सुखी असावे. तसे उत्तम सुख चोहोंकडून
 असले म्हणजे मनास क्षोभ न होतां शिष्याला शिकविणे एकसारखें
 चालतें, नाहीं तर होत नाहीं. हे षड्गुण पूर्ण परमेश्वरा, तूं सर्व गुणांनीं
 परिपूर्ण आहेस, तुझ्याजवळ मी येतो अशी माझी प्रार्थना आहे, तसेच
 तूं माझ्याजवळ ये. [ह्याचें फळ सांगतो.] ज्याने अवतार घेऊन ह-
 जारो रूपें घेतलीं आहेत असा तूं परमात्मा आहेस, अशा तुझ्या ठिकाणीं

१ यश इत्यत्र मतुपो लोपश्छांदसः ।

२ अस्तेर्लोपि उत्तमपुरुषैकवचनं ।

३ स्वाहेति अभ्यासआदरार्थः ।

मी ध्यान, उपासना, सेवा, इत्यादिक करून पाप धुवून टाकून मुक्त होईन. [शिष्य आयासाशिवाय सहज आपल्याकडे येवोत हें दृष्टांतपूर्वक मागतों.] ज्याप्रमाणें पाणी पर्वतापासून निघालें असतां तें सहजच सखल जमिनीकडे जातें, अथवा ज्याप्रमाणें वर्षामध्ये महिने एकसारखे सहज जातात, त्याप्रमाणें, हे सर्वांना पालन करणाऱ्या (अथवा धारण करणाऱ्या) परमेश्वरा, मला चोहोंकडून विद्यार्थी येवोत. हे षड्गुण पूर्ण परमेश्वरा, ह्या प्रपंचांत नानाप्रकारच्या दुःखांनीं थकून गेलेल्या जीवांचे श्रम दूर करण्याकरितां तूं विश्रांति घेण्याचें स्थान आहेस. असा तूं मला स्पष्ट हो. मला तुझा साक्षात्कार होवो. चोहोंकडून येणारे विद्यार्थी उत्तम प्रकारचे कल्याण भोगणारे होवोत. हे परमेश्वरा, मला विद्यार्थी चोहोंकडून येवोत ॥ ३ ॥ ह्याप्रमाणें चवथा अनुवाक संपला ॥ ४ ॥

भूर्भुवः सुवरिति वा एतास्त्रिंशो व्याहृतयः । तासामुह स्मैतां चतुर्थी । माहाचमस्यः प्रवेदयते । मह इति । तद्ब्रम्ह । स आत्मा । अङ्गान्यन्या देवताः । भूरिति वा अयं लोकः । भुव इत्यन्तरिक्षम् । सुवरित्यसौ लोकः ॥ १ ॥

अद्वैतटीका—अधुना व्याहृत्यात्मनो ब्रम्हणोऽन्तरूपासनं स्वाराज्यफलं प्रस्तूयते ॥ भूर्भुवः सुवरिति ॥ भूः भुवः सुवः इति एताः तिस्रः व्याहृतयः संति वै । तासां मध्ये माहाचमस्यः मह इति एतां चतुर्थी व्याहृतिं प्रवेदयते उ ह स्म विदितवान् । तद् ब्रम्ह । सः आत्मा । अन्याः इतराः व्याहृतयः अंगानि लोकादेवावेदाः संति । देवलोकादयः सर्वे व्याहृत्यात्मनो हिरण्यगर्भस्य अवयवाः संति ते च आदित्यचंद्रब्रम्हान्नभूतेन व्याप्यंते इत्याह ॥ भूरिति ॥ अयं लोकः भूः इति वै । भुवः इति अंतरिक्षं । सुवः इति असौ लोकः स्वर्गलोकः ॥ १ ॥

अर्थ—[आतां ब्रम्हप्राप्तीचें फळ देणारे असें व्याहृतिरूप ब्रम्हाचें अंतरूपासन (म्हणजे सूक्ष्म उपासना) सांगतों.] भूः भुवः व सुवः ह्याप्रमाणें तीन व्याहृति आहेत. त्यांच्याशिवाय मह ही चवथी व्याहृति माहाचमस्य ऋषीनें जाणली. ती व्याहृति ब्रम्ह आहे, तो आत्मा आहे. इतर ज्या तीन व्याहृति त्या मह ह्या व्याहृतीचीं लोक देव व वेद अशीं अंगें आहेत. [देव लोक इत्यादि सर्व व्याहृतिरूप ब्रम्हाचे अवयव आहेत, आणि ते सूर्यचंद्र ब्रम्ह (म्हणजे वेद) व अन्न ह्यांत आहेत असें सांगतों.] भू ही मृत्युलोक आहे. भुव ही अंतरिक्षलोक आहे. सुव ही स्वर्गलोक आहे ॥ १ ॥

द्वैतटीका—वेदविद्याभ्यासार्थिनः तत्प्राप्त्यर्थं तत्पूर्वभाविर्नो व्याहृतिनिष्ठोपास्तिमाह ॥ भूर्भुवः सुवरिति ॥ भूः सद्रूपत्वात् तच्छब्दवाच्यः परमात्मा । भुवः भु भूरि वं वीर्यं यस्येति । सुवः सुष्ठु वं बलं यस्येति सुबलरूपत्वात् । इति वै निश्चयेन एताः तिस्रः व्याहृतयः परमात्मनो व्याहरणात् व्याहृतिशब्दवाच्यः परमात्मा इति ज्ञेयः । तासां व्याहृतीनां मध्ये महः पूर्णत्वात् महः इति एतां चतुर्थीं माहाचमस्यः ब्रम्हा प्रवेदयते^१ जानाति उहस्म । महः महत्वात् तच्छब्दवाच्यः इति तत् ब्रम्ह । सः वासुदेवः आत्मा मध्येदेहः । अन्याः देवताः अनिरुद्धप्रद्युम्नसंकर्षणरूपाः देवताः अंगानि शिरोबाहुपादरूपांगानि । भुवं इति वर्णद्वयप्रतिपाद्यं प्रद्युम्नरूपद्वयं बाहुतया सुव इति वर्णद्वयप्रतिपाद्यं संकर्षणरूपद्वयं पादद्वयतयास्तीत्यर्थः । भूरादिशब्दचतुष्टयवाच्यरूपचतु-

१ विशेषेणाहरंति विष्णुभक्तं प्रतीति ।

२ चमदित्यव्ययात् करोत्यर्थे असप्रत्यये अव्ययानां भमात्रे टिलोप इति लोपे चमस इति सिद्धेः महाशब्देन समासे महाचमसशब्देनातिचमत्कृतित्वात् व्याहृतिचतुष्टयप्रतिपाद्यः परमात्मोच्यते तं महाचमसं याति जानातीत्यर्थे ष्यप्रत्यये आदिबृद्धौ यस्येति पूर्वतलोपे माहाचमस्यः व्याहृत्यर्थपरमात्मज्ञानी ब्रम्हेतिध्येयं ।

३ विद् ज्ञाने इत्यस्मात् णिचश्चेत्यात्मनेपदं ।

४ भूशुक्तिचितयोरिति विकल्पद्रुमोक्तेः चितार्थकस्य भूधातोः क्विपि ज्ञानरूपत्वात् भूवराहाविति छांदोग्यभाष्यांकेश्च ।

ष्टयस्य लोकज्योतिर्वेदप्राणाख्यवर्गचतुष्टयरूपस्थानां नामान्याह ॥
भूरित्यादिना ॥ अयं लोकः भूलोकः समीपस्यसर्वाधारत्वहेतुभ्यां भूलोक-
नामा भूलोकस्थः अनिरुद्धः भूः इति भूरित्युक्तः अनिरुद्धात्मा अनिरु-
द्धानिरुद्धः वै इति प्रसिद्धः । अंतरिक्षं अंतरिक्षणीयत्वहेतुना अंतरिक्ष-
नामा अंतरिक्षस्थः अनिरुद्धः भुवः इति भुवशब्दवाच्यः प्रद्युम्नात्मा अ-
निरुद्धप्रद्युम्नः । असी लोकः द्युलोकः प्राणस्थितत्वसर्वाधारत्वहेतुभ्यां
द्युलोकनामा द्युलोकस्थः अनिरुद्धः सुवः इति सुवशब्दवाच्यः संकर्ष-
णात्मा अनिरुद्धसंकर्षणः ॥ १ ॥

अर्थ—[वेदविद्येचा अभ्यास करणाऱ्यांना परमात्म्याची प्राप्ति हो-
ण्याकरिता त्या परमात्म्याचे प्रतिपादन करणारी जी व्याहृति तीत अस-
लेली उपासना सांगतो.] परमात्मा हा नेहमी रहाणारा आहे म्हणून
त्याला भू असे म्हणतात. परमात्मा अनंत वीर्य आहे म्हणून त्याला
भुव असे म्हणतात. परमात्म्याला उत्तम बल आहे म्हणून त्याला सुव
असे म्हणतात. ह्याप्रमाणे भूः, भुवः, सुवः, ह्या तीन व्याहृती परमा-
त्म्याचे व्याहरण म्हणजे प्रतिपादन करितात, म्हणून परमात्मा व्याहृतीने
वाच्य आहे. ह्या सर्व व्याहृतींमध्ये चवथी महः अशी जी व्याहृति
आहे तिचा अर्थ गुणपूर्ण परमात्मा आहे. हा अर्थ ब्रम्हदेव जाणतो.
महत् असल्यामुळे महः शब्दवाच्य जो तो ब्रम्ह आहे. वासुदेव हा मध्य
देह आहे. दुसऱ्या देवता म्हणजे अनिरुद्ध, प्रद्युम्न, संकर्षण, ह्या
डोकें, हात व पाय आहेत. [भूः, भुवः, सुवः, व महः ह्या चार शब्दांनीं
वाच्य जी भगवंताची चार रूपे आहेत त्यांची लोक, ज्योति, वेद व
प्राण ह्या चार ठिकाणी असलेली नावे सांगतो.] जवळ राहातो व
सर्वांना आधार देतो ह्या कारणांनीं जो भूलोक नांवाचा भूलोकांत
राहाणारा अनिरुद्ध आहे तो भू नांवाचा अनिरुद्ध आहे. सर्वांनीं आपल्या
हृदयांत असणारा परमात्मा शोधण्यास योग्य आहे ह्या कारणास्तव जो
अंतरिक्ष नांवाचा अंतरिक्ष लोकांत राहाणारा अनिरुद्ध आहे तो भुव नां-

वाचा अनिरुद्धप्रद्युम्न आहे. प्राण्याच्या ठिकाणी रहातो व सर्वांना आ-
धार देतो ह्या कारणांनी तुलोक नांवाचा तुलोकांत राहाणारा अनिरुद्ध
हा सुव नांवाचा अनिरुद्धसंकर्षण आहे ॥ १ ॥

मह इत्यादित्यः । आदित्येन वाव सर्वे लोका मही-
यन्ते । भूरिति वा अग्निः । भुव इति वायुः । सुवरित्या-
दित्यः । मह इति चन्द्रमाः । चन्द्रमसा वाव सर्वाणि
ज्योतीषिमहीयन्ते । भूरिति वा ऋचः । भुव इति सा-
मानि । सुवरिति यजूषि ॥ २ ॥

अद्वैतटीका—मह इति आदित्यः । सर्वे लोकाः आदित्येन
वाव महीयन्ते वर्द्धते । भूः इति अग्निः वै । भुवः इति वायुः । सुवः
इति आदित्यः । महः इति चंद्रमाः । सर्वाणि ज्योतीषि चंद्रमसा
वाव महीयन्ते वर्द्धते । भूः इति ऋचः वै । भुवः इति सामानि । सुवः
इति यजूषि ॥ २ ॥

अर्थ—मह हा आदित्य लोक आहे. हे सर्व लोक सूर्याच्या योगाने-
च वाढतात. भू ही व्याहृति अग्निदेव आहे. भुव ही वायुदेव आहे.
सुव ही सूर्यदेव आहे. मह ही चंद्रदेव आहे. सर्व तेजें चंद्राच्या यो-
गाने वाढतात. भू ही ऋग्वेद आहे. भुव ही सामवेद आहे. सुव ही
यजुर्वेद आहे ॥ २ ॥

द्वैतटीका—आदित्यः अदितिमुत्त्वहेतुना आदित्यनामा आदित्य-
स्योऽनिरुद्धः महः इति महशब्दवाच्यः वासुदेवात्माऽनिरुद्धवासुदेवः ।
तस्य महिमानमाह ॥ आदित्येनेति ॥ आदित्येन महइतिशब्दवाच्य
वासुदेवात्मना स्थितेनानिरुद्धवासुदेवाख्येन सर्वे लोकाः पृथिव्यादिलोक-
त्रयस्था अनिरुद्धादयस्तिस्त्रो मूर्त्तयः सर्वे लोका इत्युच्यमानाः महीयन्ते
पूज्यन्ते क्रीडया पूज्यपूजकभावेन वर्त्तते वाव इति विकल्पार्थे । वस्तुतो न
पूज्यपूजक इति भावः उच्चनीचत्वाभावादिति भावः । अग्निः अंगनेतृत्वा-
दिनाग्निनामाग्निस्यः प्रद्युम्नः भूः इति भूरित्युक्तानिरुद्धात्मा प्रद्युम्नानिरुद्धः

वै । वायुः वयति बध्नाति जगदिति वायुनामा वायुस्यः प्रद्युम्नः भुवः इति भुवशब्दवाच्यः प्रद्युम्नात्मा प्रद्युम्नप्रद्युम्नः । आदित्यः आदित्यनामा आदित्यस्यः प्रद्युम्नः सुवः इति सुवशब्दवाच्यः संकर्षणात्मा प्रद्युम्नसंकर्षणः । चंद्रमाः आल्हादकत्वाच्चंद्रनामा चंद्रस्यः प्रद्युम्नः महः इति महशब्दवाच्यः वासुदेवात्मा प्रद्युम्नवासुदेवः । तस्य महिमानमाह ॥ चंद्रमसेति ॥ चंद्रमसा चंद्रस्थप्रद्युम्नपरमात्मना वाच सर्वाणि ज्योतीषि तेजांसि महीयन्ते पूज्यन्ते । ऋचः अर्चत्वहेतुना ऋकनामा ऋक्स्थितः संकर्षणः भूः इति भूशब्दवाच्यः अनिरुद्धात्मा संकर्षणानिरुद्धः वै । सामानि समत्वहेतुना सामनामा सामस्यः संकर्षणः भुवः इति भुवशब्दवाच्यः प्रद्युम्नात्मा संकर्षणप्रद्युम्नः । यजूषि याज्यस्वरूपतया यजुर्नामा यजुःषु स्थितः संकर्षणः सुवः इति सुवशब्दवाच्यः संकर्षणात्मा संकर्षणसंकर्षणः ॥ २ ॥

अर्थ—अदितीचा पुत्र असल्या कारणाने आदित्य नांवाचा आदित्यांत राहाणारा अनिरुद्ध हा, मह नांवाचा अनिरुद्ध वासुदेव आहे. [त्याचें माहात्म्य सांगतों.] मह नांवाच्या अनिरुद्धवासुदेवाच्या योगाने पृथिव्यादि तीन लोकांत राहाणाऱ्या अनिरुद्धादि तीन मूर्ति सर्व लोक ह्या नांवाच्या असून पूज्यपूजक भावाने राहातात. अंगाचें नियमन करीत असल्यामुळे अग्नि नांवाचा अग्नीत राहाणारा प्रद्युम्न हा, भू नांवाचा प्रद्युम्न अनिरुद्ध आहे. जगाचें बंधन करीत असल्यामुळे वायु नांवाचा वायूंत राहाणारा प्रद्युम्न हा, भुव नांवाचा प्रद्युम्नप्रद्युम्न आहे. आदित्य नांवाचा आदित्यांत राहाणारा प्रद्युम्न हा, सुव नांवाचा संकर्षण प्रद्युम्न आहे. लोकांना आनंद देत असल्या कारणाने चंद्र नांवाचा चंद्रांत राहाणारा प्रद्युम्न हा, मह नांवाचा वासुदेव प्रद्युम्न आहे. [त्याचें माहात्म्य सांगतों.] चंद्रांत राहाणाऱ्या प्रद्युम्ननामक परमात्म्याच्या योगाने सर्व तेजनामक असून पूज्यपूजक भावाने राहातात. पूज्य असल्या कारणाने ऋक् नांवाचा ऋग्वेदांत राहाणारा संकर्षण हा भू नांवाचा अनिरुद्ध संकर्षण आहे. सारखे असल्या कारणाने साम नांवाचा सामवेदांत राहाणारा संकर्षण हा, भुव

नांवाचा प्रद्युम्न संकर्षण आहे. हवन करण्याला योग्य असल्या कारणाने यजु नांवाचा यजुर्वेदांत राहाणारा संकर्षण हा, सुव नांवाचा संकर्षण-संकर्षण आहे ॥ २ ॥

मह इति ब्रम्ह । ब्रम्हणा वाव सर्वे वेदा महीयन्ते । भूरिति वै प्राणः । भुव इत्यपानः । सुवारिति व्यानः । मह इत्यन्नम् । अन्नेन वाव सर्वे प्राणा महीयन्ते । ता वा एता-श्चतस्रश्चतुर्धा । चतस्रश्चतस्रो व्याहृतयः । ता यो वेद । स वेद ब्रम्ह । सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति ॥ ३ ॥ असौ लोको यजूंषि वेद द्वे च ॥ इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अद्वैतटीका—मह इति ब्रम्ह ओंकारः । सर्वे वेदाः ब्रम्हणा वाव महीयन्ते । भूः इति प्राणः वै । भुवः इति अपानः । सुवः इति व्यानः । महः इति अन्नं । सर्वे प्राणाः अन्नेन वाव महीयन्ते । ताः एताः चतस्रः चतुर्धा भवंति वै । एवं चतस्रः चतस्रः व्याहृतयः भवंति । यः ताः ययोक्तव्याहृतीः वेद विजानाति सः ब्रम्ह वेद । सर्वे अंगभूताः देवाः अस्मै एवं विदुषे बलिं आवहन्ति आनयन्ति ॥ ३ ॥ इति पंचमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अर्थ—मह ही ब्रम्ह म्हणजे ओंकार आहे. सर्व वेद ओंकाराच्या योगानेच पूज्य होतात. भू ही प्राण आहे. भुव ही अपान आहे. सुव ही व्यान आहे. मह ही अन्न आहे. सर्व प्राण अन्नानेच वाढतात. ह्यापूर्वी सांगितलेल्या चार व्याहृतींपैकी प्रत्येक चार प्रकारची होते. ह्याप्रमाणे चार व्याहृतींचे सोळा प्रकार होतात. जो कोणी ह्या व्याहृती जाणतो तो ओंकाररूप ब्रम्हाला जाणतो. सर्व देव त्या ब्रम्हज्ञान्याला बली अर्पण करितात ॥ ३ ॥ ह्याप्रमाणे पांचवा अनुवाक संपला ॥ ५ ॥

द्वैतटीका—ब्रम्ह बृहत्वाखिलवेदाद्युक्तत्वहेतुना ब्रम्हनामा ब्रम्हशक्ति-ताखिलवेदसमुदायस्थः संकर्षणः महः इति महइत्युक्त्वासुदेवात्मावासु-

देवसंकर्षणः । तस्य महिमानमाह ॥ ब्रम्हणा वावेति ॥ ब्रम्हणा ब्रम्हशाद्धि-
ताखिलवेदसमुदायस्यवासुदेवपरमात्मना सर्वे वेदाः वाव खलु महीयंते
पूज्यंते । प्राणः प्रकृष्टनयनहेतुत्वात् प्राणनामा प्राणरुद्धो वासुदेवः भूः
इति वै खलु भूरित्युक्तानिरुद्धात्मा वासुदेवानिरुद्धः । अपानः अवाक्-
नयनहेतुना अपाननामा अपानरुद्धो वासुदेवः भुवः इति भुवइत्युक्तप्रद्यु-
म्नात्मा वासुदेवप्रद्युम्नः । व्यानः विविधनयनहेतुना व्याननामा व्यानस्थितः
वासुदेवः सुवः इति सुवरित्युक्तसंकर्षणात्मा वासुदेवसंकर्षणः । अन्नं
सर्वोपजीव्यत्वहेतुना अन्ननामान्नरथो वासुदेवः महः इति महइत्युक्तवासु-
देवात्मा वासुदेववासुदेवः । तस्य महिमानमाह ॥ अन्नेनेति ॥ अन्नेन अन्न-
स्यवासुदेवेन सर्वे प्राणाः महीयंते उपजीव्यंते । प्रागुक्तबुध्यारोहाय
संगृह्योक्ता तदनुवादेन फलवत्तामाह ॥ ता वा एता इत्यादिनां ॥ ताः भूर्भुवः
सुवरिति वा इत्यत्र निर्दिष्टाः एताः भूरिति वा अयं लोक इत्यादिना लोक-
ज्योतिर्वेदप्राणेषु प्रत्येकं चतुरात्मकस्थानेषु उक्ताः । चतस्रः व्याहृतयः व्या-
हृतिशब्दवाच्याः मूर्तयः अनिरुद्धादयः चतुर्धा प्रत्येकमनिरुद्धादिभेदेन
चतुर्धा भवंति वै खल्विति । कियंत्यो मूर्तयो जाता इत्यत आह ॥
चतस्र इति ॥ व्याहृतयः व्याहृतिशब्दवाच्याः भगवन्मूर्तयः चतस्रः च-
तस्रः षोडश वदंति । यः एताः षोडशमूर्तीः वेद सः ब्रम्ह ब्रम्हत्वादि-
गुणविशिष्टं परमात्मानं वेद जानाति । अस्मै मुक्तब्रम्हणे सर्वे मुक्तौ स्थि-
ताः देवाः बलिं पूजां आवहंति आहरंति ॥ ३ ॥ इति पंचमोऽनु-
वाकः ॥ ९ ॥

अर्थ—मोठा आहे असें सर्व वेदांत सांगितले असल्या कारणाने
ब्रम्ह नांवाचा ब्रम्ह म्हणजे सर्व वेदसमुदाय ह्यांत राहणारा संकर्षण हा,
मह नांवाचा वासुदेवसंकर्षण आहे. [त्याचे माहात्म्य सांगतों.] सर्व
वेदांत राहाणाऱ्या वासुदेव परमात्म्याच्या योगाने सर्व वेद नांवाच्या अ-
निरुद्धादि मूर्ति पूज्यपूजक भावाने राहातात. उत्कृष्ट रीतीने नेत अ-

१ तथाच सूत्रं प्रयक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमंडलस्थोक्तेरिति ।

२ आडित्युपसर्गपूर्वात् वह प्रापणे इत्यस्माद्वातोर्लट् प्रथमपुरुषबहुवचनं ।

सत्या कारणाने प्राण नांवाचा प्राणांत राहाणारा वासुदेव हा, भू नांवाचा वासुदेव अनिरुद्ध आहे. खाली नेत असल्या कारणाने अपान नांवाचा अपानांत राहाणारा वासुदेव हा, भुव नामक वासुदेव प्रद्युम्न आहे. अनेक प्रकारे नेत असल्या कारणाने व्यान नांवाचा व्यानांत राहाणारा वासुदेव हा, सुव नांवाचा वासुदेवसंकर्षण आहे. सर्वांचे पोषण करित असल्या कारणाने अन्न नांवाचा अन्नांत राहाणारा वासुदेव हा, मइ नांवाचा वासुदेववासुदेव आहे. [त्याचे माहात्म्य सांगतो.] अन्नांत राहाणाऱ्या वासुदेवाच्या योगाने सर्व प्राण नांवाच्या अनिरुद्धादि मूर्ति पोष्यपोषक भावाने राहातात. [बुद्धीला समजण्याकारितां जे पूर्वी सविस्तर सांगितले ते आतां पुनः थोडक्यांत सांगून फळ सांगतो.] भूः, भुवः, सुवः, व महः ह्या चार व्याहर्तीपैकीं प्रत्येक लोक ज्योति वेद व प्राण ह्या चार ठिकाणांपैकीं प्रत्येक ठिकाणीं आहे असे सांगितले. चार व्याहृति नांवाच्या अनिरुद्धादिक ज्या चार मूर्ति त्यापैकीं प्रत्येक अनिरुद्धादिक चार भेदांनीं चार प्रकारची होते. [एकंदर मूर्ति किती होतात त्या सांगतो.] व्याहृति नांवाच्या भगवंताच्या मूर्ति सोळा होतात. जो ह्या सोळा मूर्ति जाणतो तो परमेश्वराला जाणतो. मुक्तिकाळीं सर्व देव त्याची (म्हणजे मुक्त झालेल्या ब्रम्हदेवाची) पूजा करितात ॥ ३ ॥ ह्याप्रमाणे पांचवा अनुवाक् संपला ॥ ५ ॥

स य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः । तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयः । अमृतो हिरण्मयः । अन्तरेण तालुके । य एष स्तन इवावलम्बते । सेन्द्रयोनिः । यत्राऽसौ केशान्तो विवर्तते । व्यपोह्यशीर्षकपाले । भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठति । भुव इति वायौ ॥ ३ ॥

अद्वैतटीका—ब्रम्हणः साक्षादुपलब्ध्यर्थमुपासनार्थं च हृदयाद्याका-

शास्थानमुच्यते' ॥ स य इति ॥ अंतर्हृदये हृत्पुंडरीकस्य मध्ये यः एषः
स्वांगुष्ठपरिमितः आकाशः वर्तते तस्मिन् आकाशे सः अयं मनोमयः
मनः प्रधानः अमृतः अमरणधर्मा हिरण्मयः ज्योतिर्मयः पुरुषः परमात्मा
अस्ति । इत्यमुपास्य स्वरूपमभिधायोपासकस्य मार्गविशेषं दर्शयति ॥ अंतरे-
णेति ॥ यः योगशास्त्रप्रसिद्धः एषः प्रत्यक्षः तालुके अंतरेण तालुकयो-
र्मध्ये स्तनः इव स्वरूपः मांसखंडः अवलंबते लंबमानस्तिष्ठति । यत्र
केशांतः केशानां अंतः मूलं अस्ति तत्र असाँ सुषुम्नाख्या नाडी वि-
घर्तते विशेषेण वर्तते । च मूर्द्धदेशं प्राप्य शीर्षकपाले शिरःकपाले
व्यपोह्य विदार्य विनिर्गता भवति । सा इयं इंद्रस्य ब्रम्हणः योनिः
मार्गः स्वरूपप्रतिपत्तिद्वारमित्यर्थः । इत्यमुपासकस्य निर्गमनद्वारमभिधायेदानीं
फलं दर्शयति ॥ भूरित्यन्नाविति ॥ भूः इति प्रथमव्याहृत्यात्मनि अग्नौ
प्रतितिष्ठति । तथा भुवः इति द्वितीयव्याहृत्यात्मनि वायौ प्रति-
तिष्ठति ॥ १ ॥

अर्थ—[ब्रह्माचा साक्षात्कार होण्यास्तव व त्याची उपासना करण्यास्तव
हृदयादिकांतिल आकाश हें ठिकाण सांगितों.] हृदयकमलामध्ये अंगळ्या-
एवढें जें आकाश आहे त्यांत मनोमय, अमर व तेजोमय असा परमात्मा आहे.
[ह्याप्रमाणें ब्रम्हार्चें स्वरूप सांगून उपासना करणाऱ्याला ब्रम्हप्राप्तीचा मार्ग
सांगितों.] तोंडाच्या भोंकाच्या आंत जिभेच्या मूळाचेवर दोन टाळ्यांमध्ये
थानांच्या बोंडशीसारखा लहानसा मांसाचा गोळा लोंबतो (त्यास पडर्जाभ
असे म्हणतात.) ज्याठिकाणीं केशांचीं मूळें लागलीं आहेत त्याठिकाणीं
सुषुम्नानाडी आहे; आणि ती डोक्यापर्यंत पोचून डोक्याच्या दोन कवच्यां-
ना फोडून निघते. ही ब्रम्हस्वरूपाच्या प्राप्तीची वाट आहे. [ह्याप्रमाणें
उपासना करणाऱ्याला बाहेर निघण्याचा मार्ग सांगून आतां फळ काय

१ हृदयकमलमध्ये हि समाधिनानिरुद्धमेकाग्र मनः परमात्मानं साक्षात्कर्तुं
प्रभवति ।

१ कारण हृदयकमलांत समाधीच्या योगानें अवरून घरून एकाग्र कैलेल्या
मनाला परमात्म्याचा साक्षात्कार होतो.

आहे हे सांगतो.] उपासना करणारा भू ह्या प्रथम व्याहतिरूप अग्नीचे ठिकाणी जातो. तसेच भुव ह्या द्वितीय व्याहतिरूप वायूचे ठिकाणी जातो ॥ १ ॥

द्वैतटीका—भूरादिव्याहतिचतुष्टयस्यानिरुद्धादेर्देहेऽपि स्थानविशेषानुपास्वर्थमाह ॥ स य एष इति ॥ सः प्रसिद्धः यः एषः हृदये अंतः आकाशः अस्ति तस्मिन् आकाशे अयं भूरित्युक्तः मनोमयः ज्ञानप्रचुरः अमृतः नित्यः हिरण्यमयः विलक्षणानंदप्रचुरः पुरुषः अनिरुद्धः वर्तते तालुके अंतरेण तालुक्योरंतरेण यः एषः स्तनः इव अवलंबते सा इंद्रयोनिः इंद्रस्य परमेश्वस्य प्रद्युम्नस्य योनिः स्थानं विधेयं । यत्र असौ केशांतः केशमूलं तत्र त्रि विः पूर्णरूपः संकर्षणः वर्तते अशीर्षकपाले कपालान्यदेशे कपालादुपरि ऋषेः व्यपगतेऽपि जगति स्याता वासुदेवः हि प्रसिद्धं वर्तते । भूरादिव्याहतिवाच्यानामनिरुद्धादीनां उपासनार्थं स्थानांतराप्याह ॥ भूरित्यन्वाविति ॥ प्रागुक्तानिरुक्त्या भूः इति उक्तः अनिरुद्धः अग्नौ प्रतितिष्ठति । भुवः इति उक्तः प्रद्युम्नः वायौ प्रतितिष्ठति ॥ १ ॥

अर्थ—[भूः, भुवः, सुवः, महः, ह्या व्याहतीनीं प्रतिपादन केलेली जी अनिरुद्धादिक चार रूपे आहेत त्यांची राहण्याची स्थाने उपासनेकरितां सांगतो.] हृदयाच्या आंत जें आकाश आहे त्या आकाशामध्ये भूः ह्या शब्दाने प्रतिपादन केलेला, ज्ञानाने पूर्ण, नित्य, लोकापेक्षां विलक्षण आनंदाने भरलेला, अनिरुद्ध परमात्मा आहे. टाळ्याच्या मध्यभागी जेथे स्तनासारखा लोंबणारा मांसाचा भाग आहे तेथे परमेश्वर्युक्त प्रद्युम्न नांवाचा परमात्मा राहातो. केशांच्या मूळाशी पूर्णरूपी

१ हि रुक् सुखं हिरण्यं स्यादिति स्मृतेः ।

२ योनिर्वापेक्षया सेति स्त्रीलिङ्गोक्तिः ।

३ उपसर्गा हि धातुसंबंधे तदर्थबोधादिहेतवः । केवलास्तु ससाधनक्रियावाचिनो भवंतीत्यत्र टीकाकृदुक्तेः । व्यपशब्दोपपदे अस्तेः क्विपि अंतलोपे अतो गुण इति पररूपे व्यप इति रूपसिद्धिः ।

सकर्षण नांवाचा परमात्मा आहे. मस्तकाच्या कवटीच्या षरच्या भार्गी, सर्व जगत नष्ट झाले तरी राहाणारा असा वासुदेव नांवाचा परमात्मा राहातो. [भूः, भुवः, सुवः, महः, ह्यांनी वाच्य अशा ज्या अनिरुद्धादिक चार मूर्ती आहेत त्यांची स्थाने उपासनेकरिता सांगतो.] पूर्वी सांगितलेल्या रीतीने भूः ह्या शब्दाने वाच्य अनिरुद्ध नांवाचा परमात्मा अग्नीमध्ये राहात आहे, भुवः ह्या शब्दाने वाच्य प्रद्युम्न नांवाचा परमात्मा वायूमध्ये राहात आहे ॥ १ ॥

सुवरित्यादित्ये । मह इति ब्रम्हणि । आप्रोति स्वा-
राज्यम् । आप्रोति मनसस्पतिम् वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः ।
श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिः । एतत्ततो भवति । आकाशशरीरं
ब्रम्ह । सत्यात्म प्राणारामं मन आनन्दम् । शान्तिसमृ-
द्धममृतं । इति प्राचीनयोग्योपास्व ॥ २ ॥ वायावमृतमेकञ्च ॥
षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अद्वैतटीका—सुवः इति तृतीयव्याहृत्यात्मनि आदित्ये प्रतितिष्ठति ।
महः इति अंगिनि चतुर्यव्याहृत्यात्मनि ब्रम्हणि प्रतितिष्ठति । ब्रम्हभूतः
सन् स्वाराज्यं स्वराह्भावं आप्रोति स्वयमेव राजा भवति ।
मनसस्पतिं आप्रोति सर्वेषां मनसां पतिर्भवति । वाक्पतिः सर्वासां
वाचां पतिर्भवति । चक्षुष्पतिः चक्षुषां पतिर्भवति । श्रोत्रपतिः श्रोत्रा-
णां पतिर्भवति । विज्ञानपतिः विज्ञानानां पतिर्भवति । सर्वात्मकत्वात्सर्व-
प्राणिनां करणैस्तद्भान् भवतीत्यर्थः । ततः अपि अधिकतरं एतन् भवति ।
आकाशशरीरं आकाशः शरीरमस्य तत् वा आकाशवत्सूक्ष्मं शरीरमस्य
तत् सत्यात्म सत्यः अवितयः आत्मा स्वरूपं यस्य तत् प्राणारामं प्राणे-
ष्वारमणमाक्रीडा यस्य तत् मनआनंदं मनसः आनंदभूतं शान्तिसमृद्धं
शान्तिश्च तत्समृद्धं च वा शान्त्या समृद्धं अमृतं अमरणधर्मि ब्रम्ह अस्ति ।
हे प्राचीनयोग्य त्वं मनोमयत्वादिधर्मेर्विशिष्टं ययोक्तं ब्रह्म उपास्व इति
आचार्यवचनोक्तिरादरार्था ॥ २ ॥ इति षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अर्थ—सुव ह्या तृतीयव्याहतिरूप आदित्याचे ठिकाणी जातो. मह ह्या चतुर्थव्याहतिरूप मुख्य ब्रम्हाचे ठिकाणी जातो, ब्रम्हरूप होऊन आपणच राजा होतो. सर्व मनांचा पति होतो. सर्व वाणींचा पति होतो. चक्षूंचा पति होतो. श्रोत्रांचा पति होतो. विज्ञानांचा पति होतो. सारांश ब्रम्हज्ञानी सर्व स्वरूपी असल्यामुळे सर्व प्राण्यांच्या इंद्रियांनी युक्त असा होतो. त्याहून ही अधिक श्रेष्ठ होतो. हे प्राचीन योग्य, ब्रम्हाचे शरीर आकाश (किंवा आकाशासारखे) आहे, ब्रम्ह सत्यरूप, प्राण्यांच्या ठिकाणी क्रीडा करणारे, मनाला आनंद देणारे, शांत, अमर, असे आहे. हे प्राचीनयोग्य, अशा धर्मींनी युक्त असलेल्या ब्रम्हाची तू उपासना कर, असे गुरूचे आदरपूर्वक म्हणणे आहे ॥ २ ॥ ह्याप्रमाणे सहावा अनुवाक संपला ॥ ६ ॥

द्वैतटीका—सुवः इति उक्तः संकर्षणः आदित्ये प्रतितिष्ठति । महः इति उक्तः वासुदेवः ब्रम्हणि चतुर्मुखे प्रतितिष्ठति । चतुर्मुखस्यो वासुदेवो न परिच्छिन्न इत्याह ॥ सः वासुदेवः स्वाराज्यं आप्नोति जगत् व्याप्य वर्तते मनसस्पतिं अनिरुद्धं आप्नोति नित्यैश्वर्यबलात्स्वव्यापी जगत्व्यापीव यतः ततः वाक्पतिः वाचि स्थितः वाङ्निर्घंता चक्षुष्पतिः श्रोत्रपतिः विज्ञानपतिः इति एतत् इत्येवंरूपो भवति वासुदेवस्य गुणानाह ॥ आकाशशरीरमिति ॥ ब्रम्ह वासुदेवाख्यं ब्रम्ह आकाशशरीरं आकाशवत् व्याप्तदेहं सत्यात्म गुणपूर्णं प्राणारामं प्राणस्य वायोरासमंतात् विशेषेण रामो रामकं यस्य मनआनंदं ज्ञानानंदात्मकं शांतिः सुखोन्नतिरूपत्वाच्छांत्यात्मकं स्वतः पूर्तः समृद्धं अमृतं देहतोऽपि नित्यं इति एवं प्रकारेण हे प्राचीनयोग्य प्रायमिकयोग्य चतुर्मुख उपास्व इति भगवान् चतुर्मुखं प्रतिप्राह ॥ २ ॥ इति षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अर्थ—सुवः ह्या शब्दाने वाच्य संकर्षण नांवाचा परमात्मा सूर्यामध्ये राहात आहे, महः ह्या शब्दाने वाच्य वासुदेव नांवाचा परमात्मा चतुर्मुख

ब्रम्हदेवाचे ठिकाणी राहाणारा आहे. [चतुर्मुखांमध्ये राहाणारा परमात्मा परिमित स्थानीच राहात नाही, तर तो व्यापक आहे हें सांगतों.] वासुदेव नांवाचा परमात्मा सर्व जगताला व्यापून राहातो. मनाचा पति जो अनिरुद्ध त्यालाही व्यापितो. तो सर्वव्यापी आहे म्हणून वाणीचा पति, डोळ्याचा पति, कानाचा पति, उत्तम ज्ञानाचा पति, अशा नानाप्रकारचीं रूपे घेणारा होतो. [वासुदेव परमात्म्याचे गुण सांगतों.] वासुदेव नामक परब्रम्हाचे शरीर आकाशाप्रमाणे व्यापक आहे. सत्य, आत्म, इत्यादि गुणांनी पूर्ण आहे. मुख्य वायु हा त्याचे फारच आनंदाचे स्थान आहे, म्हणजे इतर सर्वांपेक्षा मुख्य प्राणाबरोबर फारच प्रेमाने वासुदेव परमात्मा असतो. त्याचे मन आनंदस्वरूपच आहे. सर्व प्रकारच्या सुखाचा पूर्ण उत्कर्ष त्याला आहे, म्हणून तो समृद्ध आहे. देह असूनही तो देह नित्य राहाणारा आहे. अशा रीतीने साक्षात् भगवान् वासुदेव परमात्म्याने, सर्व जीवांमध्ये पहिला, योग्य अधिकारी, अशा ब्रम्हदेवाला उपदेश केला. वायूमध्येही वासुदेव परमात्मा एकच असून नित्य आहे ॥ २॥ ह्या प्रमाणे सहावा अनुवाक संपल्य ॥ ६ ॥

पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोऽवांतरदिशः । अग्निर्वायुरा-
दित्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणि । आप ओषधयो वनस्पतयः ।
आकाश आत्मा । इत्यधिभूतम् । अथाध्यात्मम् । प्रा-
णोऽपानो व्यानउदानः समानः । चक्षुः श्रोत्रे मनो वा-
क्त्वक् । चर्म मांसस्नावास्थि मज्जा । एतदधिविधाय
ऋषिरवोचत् । पाङ्क्तं वा इदं सर्वम् । पाङ्क्तेनैव पाङ्क्तं
स्पृणोतीति ॥ १ ॥ सर्वमेकञ्च । इति सप्तमोऽनुवाकः ॥७॥

अद्वैतटीका—यदेतद्व्याहृत्यात्मकं ब्रम्होपास्यमुक्तं तस्यैवेदानीं पृ-
थिव्यादिपाङ्क्तस्वरूपेणोपासनमुच्यते ॥ पृथिवीति ॥ पृथिवी अंतरिक्षं
द्यौः दिशः अवांतरदिशः इति लोकपाङ्क्तं । अग्निः वायुः आदित्यः

चंद्रमाः नक्षत्राणि इति देवतापाङ्क्तं । आपः ओषधयः वनस्पतयः
 आकाशः आत्मा इति भूतपाङ्क्तं । इति अधिभूतं । अथ अध्यात्मं ।
 प्राणः अपानः ध्यानः उदानः समानः इति प्राणादिवायुपाङ्क्तं ।
 चक्षुः श्रोत्रं मनः वाक् त्वक् इति चक्षुरादीन्द्रियपाङ्क्तं । चर्म
 मांसं स्नात्रा अस्थि मज्जा इति चर्मादिधातुपाङ्क्तं । इत्यध्यात्मं ।
 एतत् बाह्यपाङ्क्तं अधिविधाय परिकल्प्य ऋषिः वेदस्तद्दर्शनसंपन्नो वा क-
 श्चित् पाङ्क्तं वै इदं सर्वं इति अत्रोचत् उक्तवान् । अध्यात्मिकेन पाङ्क्तेन
 एव बाह्यं पाङ्क्तं स्पृणोति बलयति एकात्मतयोपलभ्यतइति यावत्
 इति ॥ १ ॥ इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अर्थ—[व्याहृतिरूप ब्रम्हाची उपासना करावी असे सांगितले. आ-
 तां पृथिव्यादि पाङ्क्त (म्हणजे पंचकडीच्या) रूपाने त्याची उपासना कर-
 ण्याविषयी सांगतो.] पृथ्वी, आकाश, स्वर्ग, दिशा, बाकीच्या दिशा, ही
 लोकपंचकडी आहे. अग्नि, वायु, सूर्य, चंद्र, नक्षत्रे, ही देवतापंचक-
 डी आहे. उदक, ओषधी, वनस्पति, आकाश, आत्मा, ही भूतपंचकडी
 आहे. ह्याप्रमाणे अधिभूत आहे. आतां अध्यात्म सांगतो. प्राण, अपान,
 ध्यान, उदान, समान, ही प्राणादि वायूची पंचकडी आहे. चक्षु, श्रोत्र,
 मन, वाणी, त्वचा, ही इंद्रियांची पंचकडी आहे. चर्म, मांस, स्नायु,
 अस्थि, मज्जा, ही धातुपंचकडी आहे. ह्याप्रमाणे अध्यात्म आहे. बा-
 ह्य पंचकडी मनांत आणून, हे सर्व पंचकडीने युक्त आहे असे वेद कि-
 षा वेद जाणणारा ऋषि बोलला. अध्यात्मपंचकडी व बाह्यपंचकडी ह्यांचे
 एक रूपाने ज्ञान होतें ॥ १ ॥ ह्याप्रमाणे सातवा अनुवाक संपला ॥ ७ ॥

द्वैतटीका—वेदविद्याप्राप्त्यर्थं पूर्वभाविविद्यांतरमाह ॥ पृथिवीति ॥
 पृथिवी पृथुत्वात्तच्छब्दवाच्यः अंतरिक्षं अंतरीक्षणीयत्वहेतुना तच्छब्दवा-
 च्यः द्यौः तच्छब्दवाच्यः दिशः तच्छब्दवाच्यः अवांतरदिशः तच्छ-

इदवाच्यः अग्निः वायुः आदित्यः चंद्रमाः नक्षत्राणि तत्तच्छब्दवा-
च्याः भगवन्मूर्तयः आपः ओषधयः वनस्पतयः आकाशः आत्मा
तत्तच्छब्दवाच्याः भगवन्मूर्तयः संति इति अधिभूतं। अथ अध्यात्मं।
देहे स्थितानि नारायणादिरूपाणामधिष्ठानान्युच्यंते ॥ प्राणोऽपानेति ॥
प्राणः अपानः व्यानः उदानः समानः चक्षुः श्रोत्रं मनः वाक्
त्वक् चर्म मांसं स्नावा अस्थि मज्जा एतेषु स्थितानि एतन्नाम-
कानि नारायणानिरुद्धादिनामक्रभगवद्रूपाणि संति । एतन् पृथिवीमारभ्य
मज्जातं पंचकषट्कं अधिविधाय अधिकृत्य आदि ऋषिः परमात्मा
इदं सर्वं पृथिव्यादिवर्गेषट्कं पांक्तं पंचत्वसंख्यायुक्तं वै खलु पांक्तेन
एव पंचत्वसंख्यायुक्तेन नारायणादिरूपेण पांक्तं पंचत्वसंख्यायुक्तं पृ-
थिव्यादिकं स्पृणोति स्वस्वव्यापारशक्तं करोति इति अबोचत ॥ १ ॥
इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अर्थ—[वेदविद्या प्राप्तीकरितां प्रथमतः असलेली एक विद्या सांगतो.]
पृथिवी, अंतरिक्ष, स्वर्ग, पूर्व, पश्चिम, दक्षिण, उत्तर, ह्या दिशा आग्नेय,
वायव्य, नैऋत्य, ईशान्य, ह्या अवांतर दिशा, ह्या प्रत्येकामध्ये अनिरुद्ध,
प्रद्युम्न, संकर्षण, वासुदेव हीं भगवंतांचीं रूपे आहेत, व तीं रूपे त्या
त्या नांवाने वाच्य आहेत. अग्नि, वायु, सूर्य, चंद्र, व नक्षत्रे ह्यांमध्येही
अनिरुद्धादिक भगवंतांचीं रूपे आहेत, व तीं त्या त्या शब्दांनीं प्रति-
पादन केलेली आहेत. उदक, ओषधि, वनस्पति, आकाश व आत्मा
ह्यांमध्येही पूर्वाप्रमाणेच परमात्म्याचीं अनिरुद्धादि रूपे आहेत, व तीं
त्या त्या शब्दांनीं वाच्य आहेत. ह्याप्रमाणे भूतमात्रामध्ये राहाणाऱ्या
परमात्म्याचीं स्वरूपे सांगितलीं. [देहामध्ये असलेलीं नारायणादि रूपांचीं
स्थाने सांगतो.] प्राण, अपान, व्यान, उदान, समान, ह्या पांच प्राणां-
मध्ये नारायणादिक भगवंतांचीं रूपे आहेत. डोळे, कान, मन, वाणी,
त्वचा, हीं पांच ज्ञानेंद्रिये आहेत. ह्यांमध्ये भगवंतांचीं नारायणादि रूपे

१ स्पृष्टीतिपालनयोरित्युक्तेः बलयति स्वस्वव्यापारशक्तं करोतीत्यवोचदिति योजना ।

आहेत. कांतडी, माम, स्नायु, अस्थि, मज्जा, ह्या पांचामध्येही नारायणादिक रूपे आहेत. पृथिवीपासून मज्जेपर्यंत एकंदर साहा पंचकें आहेत, म्हणजे तीस पदार्थ आहेत. त्यामध्ये नारायणादिक भगवंतांचीं रूपे आहेत. परमात्म्यानेही सर्व उद्देशून असा उपदेश केला कीं, ही पृथिवी इत्यादि एक पंचकडी आहे, अग्नि इत्यादि एक पंचकडी आहे, आप इत्यादि एक पंचकडी आहे, प्राणादि एक पंचकडी आहे, डोळे इत्यादि एक पंचकडी आहे, कांतडी इत्यादि एक पंचकडी आहे, अशा ह्या साहा पंचकड्या आहेत; ह्या साही पंचकड्यांनीं आपआपल्या जागीं स्थापन करणारा परमात्मा आहे ॥१॥ ह्याप्रमाणे सातवा अनुवाकः संपला ॥७॥

ओमिति ब्रम्ह । ओमितीदःसर्वम् । ओमित्येतदनुकृतिर्हं स्म वा अप्योश्रावयेत्याश्रावयन्ति । ओमिति सामानि गायन्ति । ओःशोमितिशस्त्राणि शःसन्ति ओमित्यध्वर्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति । ओमिति ब्रम्हा प्रसौति । ओमित्यग्निहोत्रमनुजानाति । ओमिति ब्राम्हणः प्रवक्ष्यन्नाह ब्रम्होपाप्नुवानीति । ब्रम्हैवोपाप्नोति ॥ १ ॥ ॐ दश ॥ इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अद्वैतटीका—व्याहृत्यात्मनो ब्रम्हणः उपासनमुक्तं । अनेतरंच पाङ्क्तस्वरूपेण तस्यैवोपासनमुक्तं । इदानीं सर्वोपासनांगभूतस्योकारस्योपासनं विधित्यते ॥ ओमितिब्रम्हेति ॥ ॐ इति ओमित्येतच्छब्दरूपं ब्रम्ह इति मनसा धारयेत् । ॐ इति इदं सर्वं यतः सर्वं शब्दरूपमोकारेण व्याप्तं । ॐ इति एतत् अनुकृतिः करोमि यास्यामि वेति अनुकरणं अस्ति ह स्म वै । अपि च वेदविदः ओश्रावय इति तत्पूर्वकं आश्रावयन्ति प्रतिश्रावयन्ति । तथा ॐ इति सामगाः सामानि गायन्ति । ॐ शो इति शस्त्रशंसितारः शस्त्राणि शंसन्ति । तथा ॐ इति अध्वर्युः

प्रतिगर्ं षाड्मनः कायसंबद्धमात्रं कर्म प्रतिगर्ः तं प्रतिगृणाति करोति ।
 ॐ इति ब्रम्हा प्रसौति जानाति । ॐ इति अग्निहोत्रं अनुजाना-
 ति । प्रवक्ष्यन् प्रवचनं करिष्यन् ब्रम्हणः ॐ इति आह । अहं
 ब्रह्म उपाप्नवानि इति यः उपासीत सः ब्रम्ह एव आप्नोति । यस्म-
 द्दोकारपूर्वं प्रवृत्तानां क्रियाणां फलत्वमस्ति तस्माद्दोकारं ब्रम्होपासीतेतिवा-
 क्रयार्थः ॥ १ ॥ इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अर्थ—[व्याहतिरूप ब्रम्हाची उपासना मांगितली. नंतर पंचकडीच्या
 रूपाने ब्रम्हाची उपासना करण्याचे सांगितले. आतां जी सर्व उपासना-
 ना अंगभूत आहे अशी ओंकाराची उपासना सांगतो.] ओं हे शब्दरूप
 ब्रम्ह आहे अशी मनाने उपासना करावी. शब्दरूप जें आहे तें सर्व ओं-
 काराने व्याप्त आहे, म्हणून हे सर्व ओंकाररूप आहे. मी करतो, किंवा मी
 जातो असे जें अनुकरण तें ओंकाररूप आहे. आणखी वेद जाणणारे ओ-
 श्रावय (म्हणजे अरे ऐकीव) असे म्हणून ऐकिततात. तसेच, सामवेद
 गाणारे ओं असे म्हणून सामवेद गातात यज्ञांत शस्त्र म्हणणारे ओं शौ
 असे म्हणून शस्त्रे म्हणतात. तसेच, अध्वर्यु ओंकार म्हणून वाणी, मन व
 शरीर द्यांनीं करावयाचीं कर्मे करितो. ओं असे म्हणून ब्रम्हदेव जें जाणावया-
 चे तें जाणतो. ओं असे म्हणून अग्निहोत्री होम करितो. ज्याला अध्ययन
 करावयाचे आहे तो ब्रम्हण ओं असे म्हणून अध्ययनास आरंभ करितो. मला
 ब्रम्ह प्राप्त व्हावे अशी जो उपासना करितो त्याला ब्रम्हच प्राप्त होतें. तात्पर्य,
 ओंकाराचा उच्चार करून जें कर्म करवें तें सफळ होतें, म्हणून ओंकार-
 रूप ब्रम्हाची उपासना करावी ॥ १ ॥ द्वाप्रमाणे आठवा अनुवाक
 संपला ॥ ८ ॥

द्वैतटीका—वेदविद्याभ्यासार्थिनः पूर्वभाविनीं प्रणवविद्यामाह ॥
 ॐ मिति ॥ ॐ इति ब्रम्ह परमात्मा ॐ परमात्मा इति इदं सर्वं
 मत्स्यादिरूपं वा कुतः परमात्मनोऽमितिनामत्वं ज्ञायतइत्यतः परमात्मानमु-

द्विश्य कर्माणि कुर्वद्भिर्नियमेन तदोमित्युच्चार्यमाणत्वादिभिर्भावेनाह ॥
 ॐ इति एतन् अनुकृतिः इति अनुकरणरूपं प्रसिद्धं ह स्म वै खलु
 अधिकोच्चहोतृभूयपरमात्मनः ॐ श्रावय इति होतारः आश्रावयन्ति ।
 यदि हरिरीनाम न स्यात्तदाध्वर्युस्तदा न कुर्यात् ॐ इति उच्चार्य उद्रा-
 तारः सामानि गायन्ति तदपि ॐ मिति परमात्मानमुद्दिश्य गायन्ति । ॐ
 इति शं सुखरूपत्वात् शमिति ॐ शस्त्राणि शंसन्ति स्तुवंति । अध्वर्युः
 ॐ इति प्रतिगरं प्रतिमंत्रं प्रतिगृणाति ब्रम्हा ॐ इति परमात्मान-
 मुद्दिश्य प्रसूति सोममभिषुगोति । ॐ इति अग्निहोत्रं अभिहोत्रादिकक-
 र्मसांगं सफलं परमात्माकरोत्विति अनुजानाति । ब्राम्हणः ब्रह्म उपासुवा-
 नि इति भावेन ॐ इति प्रवक्ष्यन् । इह ब्रम्ह एव उपासुवानि इति
 ब्राम्हणाः प्रवक्ष्यन्ति ॥ १ ॥ इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अर्थ—[वेदविद्येचा अभ्यास करणाभ्यास प्रथमतः प्रणव विद्या सांगतो.]
 ॐ या शब्दाने वाच्य परमात्मा आहे, कारण तो गुणपूर्ण आहे; व ओ याचा
 अर्थ गुणपूर्ण आहे; व तसेच मच्छादि रूपे ॐ शब्दाने वाच्य आहेत. आतां
 परमात्मा ॐ शब्दाने प्रतिपादित आहे हे कशावरून ते सांगण्याकरितां ॐ असा
 शब्द बोलून परमात्म्याच्या उद्देशाने सर्व कर्मे त्याला अर्पण करितात अशा
 भावाने सांगतो.] हा ओंकार मुख्यत्वेकरून परमात्म्यालाच प्रतिपादन
 करणारा आहे. त्या ओंकाराचे उच्चार करूनच कर्मे इत्यादिक परमात्म्याला
 अर्पण करितात हे प्रसिद्ध आहे. तसेच यज्ञामध्ये याज्ञिकलोक मंत्र बोल-
 तांना व परमात्म्याची स्तुति करतांना सुद्धां परमात्म्याच्या संतोषाकरितां ओं
 असे उच्चारण करतात. यावरूनही ओं हा शब्द परमात्म्याचा वाचक आहे. जर
 ओं शब्द परमात्म्याचा वाचक नसेल तर याज्ञिक लोक ओं शब्दाचा उच्चार
 करून कर्मे करतेच ना. ओं याचे अनुकरण करून याज्ञिक मंत्र बोलतात. साम
 वेद म्हणणारे याज्ञिक सुद्धां ओं असे उच्चारूनच परमात्म्याची स्तुति मंत्राने क-
 रतात. परमात्मा सुखरूपी आहे, म्हणून शं असे बोलून सर्व शास्त्रे परमात्म्याची
 स्तुति करतात. यजुर्वेद म्हणणारे याज्ञिक परमात्म्याची स्तुति करतांना

प्रत्येक मंत्रां ओं असा शब्द बोलतात. ब्रम्हदेव सुद्धां सोमयज्ञ करतांना त्यामध्ये स्तुतीचे मंत्र बोलतांना ओं असा शब्द बोलतो. अग्निहोत्रादिक कर्म करून तीं सकल होण्याकरितां परमात्म्याची प्रार्थना करतांना सुद्धां ओं असे बोलतात. ब्राम्हण लोक सुद्धां मला परब्रम्हाची प्राप्ति होवो अशा अभिप्रायानें ओं असा शब्द बोलतात. पूर्वी बोलले व पुढें बोलतील याप्रमाणें दहा दहा प्रकार सांगितले त्यामध्ये ओं हा शब्द अतलत्र पाहिजे. या वरूनही ओं हा शब्द मुख्यत्वेकरून परमात्म्याचा वाचक आहे व त्याच्याच संबधानें दुसरीकडे ह्यजने कर्मादिकामध्ये योजिल्या आहे तरी सुद्धां जीं कर्म परमात्म्याच्या निमित्तानें त्याच्या प्रीतीकरितां आहेत त्याच कर्मांमध्ये ओं याची योजना केली आहे ॥ १ ॥ ह्याप्रमाणें आठवा अनुवाक संपला ॥ ८ ॥

ऋतञ्च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यञ्च स्वाध्यायप्रवचने च । तपश्च स्वाध्यायप्रवचने च । दमश्च स्वाध्यायप्रवचने च । शमश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्नयश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्निहोत्रञ्च स्वाध्यायप्रवचने च । अतिथयश्च स्वाध्यायप्रवचने च । मानुषञ्च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजनश्च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यमिति सत्यवचा राथीतरः । तपइति तपो नित्यः पौरुशिष्टिः । स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः । तद्धि तपस्तद्धि तपः ॥१॥ प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च षट् च ॥ इति नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अद्वैतटीका-विज्ञानादेवामोति स्वाराज्यमित्युक्तत्वाच्छ्रौतस्मार्तानां कर्मणामानर्थक्यं प्राप्तमित्यतस्तन्मा प्रापदिति कर्मणां पुरुषार्थं प्राति साधनप्रदर्शनार्थमिहोपन्यासः ॥ ऋतमिति ॥ ऋतं स्वाध्यायप्रवचने च स्वाध्या-

योऽध्ययनं प्रवचनं ब्रह्मयज्ञः च । सत्यं सत्यप्रवचनं च स्वाध्यायप्रवचने च । तपः कृच्छ्रादि च स्वाध्यायप्रवचने च । दमः बाह्यकरणोपशमः च स्वाध्यायप्रवचने च । शमः अंतरिन्द्रियनिग्रहः च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्रयः च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्निहोत्रं च स्वाध्यायप्रवचने च । अतिथयः च स्वाध्यायप्रवचने च । मानुषं लौकिकः व्यवहारः च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजनः प्रजननमृतौभार्यागमनं च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजातिः पौत्रोत्पत्तिः च स्वाध्यायप्रवचने च । एतान्यृतादीनि अनुष्ठेयानि । स्वाध्यायाधीनं ह्यर्थज्ञानं । अर्थज्ञानायत्तं च परं श्रेयः । प्रवचनं च तदविस्मरणार्थं धर्मवृद्धद्वयं च । अतः स्वाध्यायप्रवचनयोरुदरः कार्यः । सत्यवचाः सत्यमेव वचो यस्य सोऽयं वा सत्यवचानामा राधीतरः रथीतरस्य गोत्रोरथीतराचार्यः सत्यं इति सत्यमेवानुष्ठातव्यमिति मन्यते । तपोनित्यः तपः परः वा तपोनित्यनामा पौरुशिष्टिः पुरुशिष्टस्यापत्यं पौरुशिष्टिराचार्यः तपः इति तप एव कर्तव्यमिति मन्यते । मौद्गल्यः मुद्गलस्यापत्यं मौद्गल्य आचार्यः नाकः नामतः स्वाध्यायप्रवचने एवानुष्ठेये इति मन्यते । हि यस्मात् तत् स्वाध्यायप्रवचनमेव तपः तस्मात्तदनुष्ठेयं । हि तत् तपः ॥ ९ ॥ इति नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अर्थ— [विज्ञानार्थेन च मोक्ष प्राप्तं होतो असे सांगितल्यामुळे श्रौतस्मार्त कर्म व्यर्थ होते, तसे न होण्यास्तव आणि कर्म हेही मोक्षाचे साधन आहे असे दाखविण्यास्तव पुढील ग्रंथ लिहिला आहे.] शास्त्राप्रमाणे वागणे व वेदाचे अध्ययन करणे आणि ब्रह्मयज्ञ, कृच्छ्र इत्यादि तपे व वेदाचे अध्ययन करणे आणि ब्रह्मयज्ञ, बाह्येन्द्रियाचा निग्रह व वेदाचे अध्ययन करणे आणि ब्रह्मयज्ञ, अंतरिन्द्रियांचा निग्रह व वेदाचे अध्ययन करणे आणि ब्रह्मयज्ञ, अग्न्याधान व वेदाचे अ-

१ सर्वैः कर्मभिर्युक्तस्यापि स्वाध्यायप्रवचने यत्नतोऽनुष्ठेये इत्येवमर्थं सर्वेण सह स्वाध्यायप्रवचनग्रहणं ।

२ उक्तानामपि सत्यतपःस्वाध्यायप्रवचनानां पुनर्ग्रहणमादरार्थं ।

ध्ययन करणे आणि ब्रम्हयज्ञ, अग्निहोत्र व वेदाचे अध्ययन करणे आणि ब्रम्हयज्ञ, अतिथिपूजा व वेदाचे अध्ययन करणे आणि ब्रम्हयज्ञ, लौकिकव्यवहार व वेदाचे अध्ययन करणे आणि ब्रम्हयज्ञ, संतति उत्पन्न करणे व वेदाचे अध्ययन करणे आणि ब्रम्हयज्ञ, ऋतुकालीं वायकोशीं गमन करणे व वेदाचे अध्ययन करणे आणि ब्रम्हयज्ञ, पुत्राकडून नातु उत्पन्न करविणे व वेदाचे अध्ययन करणे आणि ब्रम्हयज्ञ, हीं कर्म करावीं-त. अध्ययन करण्याने अर्थज्ञान होते, अर्थाच्या ज्ञानाने मोक्ष मिळतो, वरचेवर आवृत्ति करण्याने अध्ययन केलेला विषय विसरत नाही व धर्म वाढतो, ह्या कारणास्तव अध्ययन करावे व वरचेवर आवृत्ति करावी. सत्य भाषण करणारा (अथवा सत्यवचा नांवाचा) रयीतर गोत्रांत जन्मलेला रायीतर नामक ऋषि सत्यपणाने चालावे असे म्हणतो. तपोनिष्ठ [अथवा तपोनित्य नांवाचा] पुरुशिष्टाचा मुलगा पौरुशिष्टि नांवाचा ऋषि तपच करावे असे म्हणतो. मुद्गलाचा मुलगा नाक नांवाचा ऋषि वेदाध्ययन व त्याची आवृत्ति करावी असे म्हणतो. वेदाध्ययन व त्याची आवृत्ति करणे हेच तप असल्याकारणाने त्यांचे अनुष्ठान करावे ॥ ९ ॥ ह्याप्रमाणे नववा अनुवाक संपला ॥ ९ ॥

द्वैतटीका—वेदाख्यब्रम्हविद्याकामस्य तत्प्राप्त्यर्थं तत्पूर्वभाविनो यम-नियमानाह ॥ ऋतं चेत्यादिना ॥ ऋतं ययार्थज्ञानं च स्वाध्यायप्रवचने च गुरुच्चरणानुच्चरणं प्रवचनं व्याख्याने अवश्ये कर्तव्ये । सत्यं च ययार्थज्ञानपूर्वकं तत्प्रवचनं तत्पूर्वकं करणं वेति च स्वाध्यायप्रवचने च गुरुच्चरणानुच्चरणव्याख्याने अवश्ये कर्तव्ये । तपः च ध्यानं सत्यं पूज्यपूजा च स्वाध्यायप्रवचने च कर्तव्ये । दमः च इंद्रियनिग्रहः स्वाध्यायप्रवचने च कर्तव्ये । शमः भगवन्निष्ठता च स्वाध्यायप्रवचने च कर्तव्ये । अग्रयः च अग्नीनामाधानं स्वाध्यायप्रवचने च कर्तव्ये । अग्निहोत्रं अग्निहोत्रानुष्ठानं च स्वाध्यायप्रवचने कर्तव्ये । अतिथयः च अतिथीनां पूजनं च स्वाध्यायप्रवचने च कर्तव्ये । मानुषं च मनुष्यस्येदं देवादेरुत्तमस्य

मनुष्यत्वे प्राप्त ज्ञानाद्यतिशये सत्यपि तदप्रकाशेन मनुष्यसंबन्धिधर्मप्रदर्शने च स्वाध्यायप्रवचने च कर्तव्ये । प्रजाः च सुतोत्पत्तिः स्वाध्यायप्रवचने च कर्तव्ये प्रजननः च तद्रक्षणं स्वाध्यायप्रवचने च कर्तव्ये । प्रजातिः पित्रापुत्रस्य द्विजत्वसंस्कारणप्रकृष्टजातिकरणं स्वाध्यायप्रवचने च कर्तव्ये सर्वकर्मकृतिकालेष्वपि स्वाध्यायप्रवचनयोः कर्तृत्वज्ञापनाय तयोः सर्वत्रानुषंगः । सत्यादीनां श्रेयः साधनत्वं सममुत् एकस्याधिकमित्यपेक्षयां मुनिमतोक्तिपूर्वकं कस्यचित्तदाह ॥ सत्यमित्यादिना ॥ सत्यवचः सत्यं वचो यस्य सः सत्यभाषणः राथीतरः राथीतरो नाममुनिः सत्यं यथार्थज्ञानपूर्वकं वचनं करणं वा श्रेयः इति आह । तपः ध्यानादिरूपं तपः श्रेयः इति पौरुशिष्टिः तन्नामा मुनिः आह । नाकः नाको नाम मौद्गल्यः मुद्गलपुत्रः मुनिः स्वाध्यायप्रवचने एव श्रेयसी इति आह । तत्राद्ययोः समत्वेऽपि तृतीयं मतमतिशयितमित्याह ॥ तद्धि तप इति ॥ तत् हि तपः । तत् हि तपः ध्यानरूपं श्रेष्ठं । ऋतादेः सर्वस्यानयोरंतर्भावाद्देतयोरनुष्ठाने सर्वं तेन कृतं भवत्येवेति भावः ॥ ९ ॥ इति नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अर्थ—[वेद हा परब्रम्हाची विद्या शिक्षणाऱ्यांस पूर्वी लागणारे अवश्य नियम सांगतो.] सत्यज्ञान व गुरूपासून शिकणे व विद्यार्थ्यांना शिकविणे हे अवश्यक आहे. सत्यज्ञानपूर्वक बोलणे व त्याप्रमाणे क्रिया करणे, गुरूपासून शिकणे, व शिष्यांना शिकविणे, हे अवश्यक आहे. सत्य बोलणे, परम योग्यांची पूजा करणे, गुरूपासून ज्ञान मिळविणे, व शिष्यांना ज्ञानाचा उपदेश करणे, हे अवश्यक आहे. ह्याप्रमाणे इंद्रियांचे नियंत्रण करणे, भगवंतावर निष्ठा धरून असणे, अग्नीचे आधान करणे, अग्निहोत्राचे अनुष्ठान करणे, अतिथीची पूजा करणे, कांहीं शापादिकांच्या योगाने मनुष्ययोनीस आलेल्या देवादिकांनी पुष्कळ ज्ञान असूनही ते प्रकट न करितां गुरूपासून शिकणे व विद्यार्थ्यां शिकविणे, पुत्र उत्पन्न करणे, पुत्रांचे रक्षण करणे, बापाने पुत्राचे उपनयन करून त्यांना ब्राह्मणपणास आणणे, ह्यांपैकी प्रत्येक कर्म करणे, व प्रत्येक कर्म

करते वेळीं गुरूपासून शिकणे व शिष्यांना शिकविणे हे अवश्यक आहे, कारण ज्ञान मिळविणे अतिशय अवश्यक आहे. [खरे ज्ञान असणे, खऱ्या रीतीने वागणे इत्यादिकांमध्ये सर्व साधनें सारखीच आहेत किंवा एकादे श्रेष्ठ आहे हे सांगतो.] सत्य भाषण करणारा रायीतर नांवाचा मुनि सत्य म्हणजे खरे ज्ञान असून त्याप्रमाणे बोलणे व करणे हेच मोक्षाचे मुख्य साधन आहे असे सांगतो. पौरुशिष्टि नांवाचा मुनि हा ध्यान करणे हेच मुख्य स्थान आहे असे सांगतो. मुद्रलाचा पुत्र नाक नांवाचा ऋषि अध्ययन करणे व विद्यार्थ्यांना पढविणे हीच मुख्य साधनें आहेत असे सांगतो. [त्यांमध्ये पहिली दोन सारखी आहेत, तथापि तिसरे तप हे फारच अधिक आहे असे सांगतो.] ध्यान रूप तप हे श्रेष्ठ आहे. ध्यान रूप तप श्रेष्ठ आहे. खरे ज्ञान असणे, खऱ्या रीतीने वागणे इत्यादि ह्यांचा अंतर्भाव आपण शिकणे व दुसऱ्यांना पढविणे ह्यांत होत असल्याकारणाने हे केले असतां सर्व केले असें होतें असा अभिप्राय समजावा ॥ ९ ॥ ह्याप्रमाणे नववा अनुवाक संपला ॥ ९ ॥

अहं वृक्षस्य रेखिवा कीर्तिः पृष्ठं गिरेरिव । ऊर्ध्वं पवित्रो वाजिनीव स्वमृतमस्मि । द्रविणं सुवर्चसम् । सुमेधा अमृतोक्षितः इति त्रिशङ्कोर्वेदानुवचनम् ॥ १ ॥ अहं षट् ॥ इति दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अद्वैतटीका — ब्रह्मयज्ञसमर्षस्य जल्पं मंत्रं दर्शयति ॥ अहं वृक्षस्येति ॥ अहं वृक्षस्य संसारवृक्षस्य रेखिवा अंतर्गम्यात्मना प्रेरयिता । सम कीर्तिः गिरेः पृष्ठं इव उत्थिता भवतु । ऊर्ध्वपवित्रः अहं वाजिनि इव स्वमृतं शोभनं विशुद्धमात्मतत्वं अस्मि भवामि । सुवर्चसं दीप्तिम देवात्मतत्वं द्रविणं धनं अस्मि । अहं सुमेधाः शोभना मेधा यस्य सः अमृतः अमरणधर्मा अक्षितः अव्ययः (यद्वा अमृतेन उक्षितः सिक्तः) अस्मि । इति त्रिशंकोः ऋषेर्ब्रह्मभूतस्य वेदानुवचनं वेदो वेदनमात्मैक-

त्वविज्ञानं तस्य प्राप्तिकरमनुवचनं वेदानुवचनं ॥ १ ॥ इति दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अर्थ--[ज्यास ब्रम्हयज्ञ करण्याचे सामर्थ्य नाही त्याने जप करण्याचा मंत्र सांगतो.] मी संसाररूप वृक्षाच्या अंतर्गामी राहून प्रेरणा करणारा आहे. माझी कीर्ति पर्वताच्या शिखराप्रमाणे वाढो. ज्याला ब्रह्म पवित्र करिते असा मी सूर्याचे ठिकाणी असलेल्या अमृताप्रमाणे आहे. मी तेजःपुंज आत्मतत्त्वरूपी धन आहे. मी चांगल्या बुद्धीचा आहे. मी अमर व अविनाशी आहे (अथवा मी अमृत म्हणजे गुरूच्या कृपादृष्टीने युक्त आहे). ब्रम्हनिष्ठ असलेल्या त्रिशंकु नामक ऋषीचे आत्मज्ञान प्राप्त करून देण्याविषयी असे वचन आहे ॥ १ ॥ ह्याप्रमाणे दाहावा अनुवाक संपला ॥ १० ॥

द्वैतटीका--स्वाध्यायप्रवचनयोराधिक्यमित्युक्तेऽर्थे आख्यायिकामाह ॥ अहमिति ॥ अहं वृक्षस्य संसारवृक्षस्य रेरिवां छेत्ता । गिरेः पृष्ठं इव पर्वताऽधोभागवत् कीर्तिः स्वाध्यायप्रवचनजन्ययशोलक्षणा दिगंतविस्तीर्णा । संसारनिवर्तनादिकं न स्वसामर्थ्यात् किंतु ईश्वरप्रसादेनेति भावेनाह ॥ ऊर्ध्वेति ॥ ऊर्ध्वपवित्रः ऊर्ध्वेन अत्युत्कृष्टेन हरिणा पवित्रः पावितः अस्मि । तदनंतरं प्रारब्धकर्मणो भोगेन क्षये चरमदेहपातानंतरं अर्चिरादिद्वारेण सूर्यलोकं प्राप्य तत्र वाजिनीवस्वमृतं वाजिनं नयतीति वाजिनीः सूर्यस्तत्र वसतीति वाजिनीवसु तेन हरिणा अमृतं पापप्रारब्धकर्मशेषनिर्मुक्तश्च अस्मि । सुवर्चसं शोभनकांतियुक्तं द्रविणं सुवर्णमिव जातोऽस्मि नित्यानंदस्वरूपत्वादितिभावः । सुमेधाः सुबुद्धिमान् अमृतोक्षितः अमृतेन हरिणा उक्षितः व्याप्तोऽस्मि । इति इत्येवं त्रिशंकोः वैवस्वतमनुवंशोत्पन्नस्य तन्नाम्नो राज्ञः वेदानुवचनं वेदव्याख्यानफलमस्ति ॥ १ ॥ इतिदशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

२. ररछेदन इत्यतो लिटः कसुरिति कसावादेशे द्विवचने यत्वाभ्यासलोपयोः स्वाद्युत्पावित्वाभ्यामि अत्वसंतस्यचेतिदीर्घे रेरिवेति सिद्धे ।

अर्थ—[आपण शिकणे व दुसऱ्यांना शिकविणे ह्यांना श्रेष्ठपणा आहे ह्याविषयी एक गोष्ट सांगतो.] मी संसाररूप वृक्षाचा नाश करणारा आहे. जसे डोंगर पसरलेले आहेत, तशी अध्ययन व अध्यापन ह्यांपासून मिळालेली माझी कीर्ति सर्व ठिकाणी पसरलेली आहे. [आपल्या सामर्थ्याने संसाराचे निवारण इत्यादि घडत नाही, तर परमेश्वराच्या कृपेनेच घडतात असे सांगतो.] परमेश्वराने मजला पवित्र केले आहे, म्हणून सूर्यात राहाणाऱ्या परमेश्वराच्या योगाने मी अप्रारब्ध पाप रहित झालो आहे. मग प्रारब्धकर्माचा उपभोग घेऊन त्यांचा नाश झाल्यावर शेवटचा देह पडल्यानंतर अचिरादिमार्गाने सूर्यलोकाला जाऊन तेथे सूर्यात राहाणाऱ्या परमात्म्याच्या योगाने मी बाकी राहिलेल्या प्रारब्धकर्मापासून मुक्त झालो आहे. मी सुंदर कांतीने युक्त सोन्याप्रमाणे झालो आहे, कारण माझे स्वरूप नित्यानंद आहे. मी चांगला बुद्धिवान् होऊन हरीच्याजवळ आहे. ह्याप्रमाणे वैवस्वत मनूच्या वंशातील त्रिशंकु नांवाच्या राजाने वेदव्याख्यानाचे फळ सांगितले आहे ॥ १ ॥ ह्याप्रमाणे दाहावा अनुवाक संपला. ॥ १० ॥

वेदमनूच्याचार्याऽन्तेवासिनमनुशास्ति । सत्यं वद । धर्मञ्चर । स्वाध्यायान्मा प्रमदः । आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः । सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यं । कुशलान्न प्रमदितव्यम् । भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ॥ १ ॥

अद्वैतटिका—केवलकर्मणामपि विविदिषोत्पादनद्वारेण मोक्षहेतुत्वमभिप्रेत्य तदनुशासनं विधत्ते ॥ वेदमनूच्येति ॥ आचार्यः वेदं अनूच्य अध्याप्य अंतेवासिनं शिष्यं वक्ष्यमाणप्रकारेण अनुशास्ति ग्रंथग्रहणादनुपश्वाच्छास्ति तदर्थं ग्राहयति । हे शिष्य त्वं सत्यं यथा प्रमाणावगतं वक्तव्यं वद । धर्मं चर । स्वाध्यायात् अध्ययनात् मा प्रमदः प्रमादं माकार्षीः । आचार्याय आचार्यार्थं प्रियं इष्टं धनं आहृत्य आनीयदत्त्वा

च दारादिकं दत्त्वा प्रजातंतुं संतानं मा व्यवच्छेत्सीः प्रजासंततेर्वि-
च्छित्तिर्न कर्त्तव्येत्यर्थः । त्वया सत्यात् न प्रमदितव्यं प्रमादो न
कर्त्तव्यः । धर्मात् न प्रमदितव्यं तस्याननुष्ठानं न कर्त्तव्यं । कुशलात्
आत्मरक्षार्थात्कर्मणः न प्रमदितव्यं । भूत्यै विभूत्यै मंगलकर्मणः न
प्रमदितव्यं । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यं ते हि नियमेन
कर्त्तव्ये इत्यर्थः ॥ १ ॥

अर्थ—[नुस्तीं कर्म ज्ञानाची इच्छा उत्पन्न करून मोक्ष मिळण्याला
कारण होतात असे मनांत आणून कर्म करण्यास सांगतो.] गुरु शि-
ष्याला वेद शिकवून पुढे सांगितल्याप्रमाणे त्याला वेदाचा अर्थ सांगतो.
तो असो की, सप्रमाण असेल तें बोल. धर्माप्रमाणे वाग. अध्ययन कर-
ण्याविषयी बेसावध राहूं नकोस. गुरूला जें आवडेल तें धन इत्यादि
देऊन आपल्या संततीचें खंडन करूं नकोस. तूं सत्यपणाने वागण्या-
विषयी बेसावध होऊं नकोस. धर्माने वागण्याला आळस करूं नकोस.
आपलें रक्षण करणारें कर्म करण्यास बेसावध होऊं नकोस.
कल्याणदायक कर्म करण्याविषयी बेसावध राहूं नकोस. अध्ययन व
आवृत्ति हीं नियमाने करण्याविषयी बेसावध राहूं नकोस ॥ १ ॥

द्वैतटीका—वेदश्रवणानंतरं भाषिनोऽग्रमनियमानाह ॥ वेदमनूच्येत्यादि ॥
वेदं अनूच्य व्याख्याय आचार्यः गुरुः अंतेव्रासिनं शिष्यं अनुशा-
स्ति शिक्षयति । अनुशासनप्रकारमाह ॥ सत्यं वदेत्यादि ॥ सत्यं वद ।
धर्मं चर । स्वाध्यायात् मा प्रमदः प्रमादं माकार्षीः स्वाध्यायं मा विस्मा-
र्षीः । आचार्याय इष्टं धनं आहृत्य आनीय गुरुदक्षिणां दत्त्वा तदनुज्ञा-
तोऽनुरूपदारानुद्वाह्य प्रजातंतुं मा व्यवच्छेत्सीः प्रजासंततेरविच्छित्तिः
कार्या । सत्यात् न प्रमदितव्यं सत्यं मा त्यज । धर्मात् न प्रमदितव्यं
धर्मं न त्यज । कुशलात् श्रेयोहेतुव्यापारात् न प्रमदितव्यं । भूत्यै
न्यायेन द्रव्योपार्जनार्थं न प्रमदितव्यं । स्वाध्याय प्रवचनाभ्यां न
प्रमदितव्यं ॥ १ ॥

अर्थ—[वेदाचे श्रवण केल्यावर पुढे करावयाचे यम व नियम सांगतो.]
गुरू शिष्याला वेद शिकवून मग उपदेश करतो. हे शिष्या, तू खरें
भाषण कर, धर्माप्रमाणें वाग, आपल्या अध्ययनापासून कधीही बे-
सावध राहूं नकोस. गुरूला दक्षिणा देऊन त्यांची आज्ञा घे, नंतर आप-
ल्याला योग्य अशा स्त्रीवरोवर लग्न कर, आणि मग तिजपासून पुत्रो-
त्पत्ति कर. आपल्या वंशाचा विच्छेद करूं नकोस. सत्य सोडूं नकोस,
धर्मापासून कधी बेसावध राहूं नकोस. आपल्याला कल्याणदायक अशा
गोष्टी करण्याला बेसावध राहूं नकोस, प्रामाणिकपणानें द्रव्य मिळविण्या-
विषयी कधी आळस करूं नकोस, अध्ययन करणें व शिष्यास पढविणें
ह्या दोहोंविषयी बेसावध राहूं नकोस ॥ १ ॥

देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् । मातृदेवो भव ।
पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव ।
यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि । नो इतरा-
णि । यान्यस्माकं सुचरितानि । तानि त्वयोपास्यानि ॥२॥

अद्वैतटीका—देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यं देवपितृभ्ये कर्मणी
कर्तव्ये । त्वं मातृदेवः मातृदेवो यस्य सः भव स्याः । पितृदेवः
भव । आचार्यदेवः भव । अतिथिदेवः भव । देयतावदुपास्या एत
इत्यर्थः । यानि अनवद्यानि अनिदितानि शिष्टाचारलक्षणानि कर्माणि
तानि त्वया सेवितव्यानि कर्तव्यानि । इतराणि सावद्यानि शिष्टक-
तान्यपि कर्माणि त्वया नो सेवितव्यानि । यानि अस्माकं आचार्याणां
सुचरितानि शोभनचरितानि आम्नायाद्यविरुद्धानि तानि एव त्वया
उपास्यानि ॥ २ ॥

अर्थ—देव व पितरें ह्यासंबंधी कर्तव्यकर्म करण्याला बेसावध
राहूं नकोस. तू आईला देव मान. बापाला देव मान. गुरूला देव मान.
अतिथीला देव मान. सारांश देवाप्रमाणें त्यांची उपासना कर. जी
निंद्य नसून शिष्टाचारास अनुसरून आहेत अशीं कर्म कर. त्यांशिवाय

दुसरीं कर्मं करुं नकोस. जीं वेदाला विरुद्ध नसणारीं चांगलीं कर्मं गुरु करीत असेल तीं तूं कर ॥ २ ॥

द्वैतटीका—देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितठ्यं कुत्रापि प्रमादं मा कुरु । शिष्यानुशासनप्रकारमेवाह ॥ मातृदेवेति ॥ **मातृदेवः** माता देववत्पूज्या यस्येति तथा भव । **पितृदेवः** पितादेववत्पूज्यो यस्येति तथा भव । **आचार्यदेवः** आचार्यो देववत्पूज्यो यस्येति तथा भव । **अतिथिदेवः** अतिथिः देववत्पूज्यो यस्येति तथा भव । **अनवद्यानियानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि । इतराणि अवद्यानि नो सेवितव्यानि । अस्माकं यानि सुचरितानि तानि त्वया उपास्यानि ॥ २ ॥**

अर्थ—भगवत्पूजा इत्यादिक करण्यामध्ये व पितरांच्या श्राद्धादिक करण्यामध्ये कधी अंतर करुं नकोस. [शिष्यांना उपदेशांचा प्रकार सांगतो.] आईला देवाप्रमाणे पूज्य मान, बापाला देवाप्रमाणे पूज्य मान, गुरूला देवाप्रमाणे पूज्य मान. अतिथीला देवाप्रमाणे पूज्य मान. जीं कर्मं स्तुति करण्याजोगी आहेत तीं करीत जा. दुसरीं करुं नकोस. आमचीं जीं आचरणे योग्य आहेत तीं करीत जा ॥ २ ॥

नो इतराणि । एके चास्मच्छ्रेयाःसो ब्राम्हणाः । तेषा त्वयासनेन प्रश्वसितव्यम् । श्रद्धया देयम् । अश्रद्धयाऽदेयम् । श्रिया देयम् । न्हिया देयम् । भिया देयम् । संविदा देयम् । अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् ॥ ३ ॥

अद्वैतटीका—नो इतराणि विपरीतानि । ये के च अस्मत् आचार्यत्वादिधर्मरस्मत्तः श्रेयांसः प्रशस्यतराः ब्राम्हणाः संति तेषां आसनेन आसनदानादिना त्वया प्रश्वसितव्यं श्रमापनयनं कार्यं । यत्किंचिद्देयं तत् श्रद्धया देयं । अश्रद्धया अदेयं न दातव्यं । श्रिया विभूत्या देयं । न्हिया लज्जया देयं । भिया भयेन देयं । संविदा मित्रादिकार्येण देयं । अथ एवं वर्तमाने त्वयि यदि कदाचित् ते तव कर्मविचिकित्सा

कर्मणि श्रौते वा स्मार्ते विचिकित्सा संशयः वा वृत्तविचिकित्सा वृत्ते
आचार्यलक्षणे कर्मणि विचिकित्सा संशयः स्यात् भवेत् ॥ ३ ॥

अर्थ—त्या विरुद्ध अशी दुसरी कर्म करूं नकोस. जे गुरूपेक्षां
श्रेष्ठ ब्राह्मण असतील त्यांना आसन इत्यादि देऊन त्यांचे श्रमांचा परि-
हार करावा. जे काहीं देण्याचें असेल तें भक्तीने द्यावें. तें अभक्तीने
देऊं नये. संपत्ति असून द्यावें. लाजेने द्यावें. भयानें द्यावें. मित्राचें
कार्य करण्याकरितां द्यावें. ह्याप्रमाणें तूं वागत असतां जर तुला श्रौत-
स्मार्त कर्माविषयी संशय आला ॥ ३ ॥

द्वैतटीका—इतराणि असुचरितानि तानि त्वया नो उपास्यानि । ये के
च अस्मच्छेयांसः अस्मत्तोऽपि श्रेष्ठाः ब्राह्मणाः संति तेषां ब्राह्मणानां
त्वया आसनेन आसनाद्युपचारेण प्रश्वसितव्यं प्रश्वासः श्रमापनोदः
महात्मनामागमने तच्छ्रमापनोदो यथा तथा कर्तव्यं । श्रद्धया देयं ।
अश्रद्धया अपि देयं गुणश्रद्धाभावे प्रधानदानपरिलोपो न कार्य इतिभावः ।
श्रिया प्रसन्नेन मनसा देयं । ग्निहया लज्जया देयं । भिया देयं ।
संविदा देयं अथ अंतरे मां विहार्य देशांतरगतस्य ते यदि कर्मविचि-
कित्सा यज्ञादिभगवदाराधनकर्मविषये संदेहः वा अथवा वृत्तविचि-
कित्सा कर्मांगआचारविषयकसंदेहः स्यात् भवेत् ॥ ३ ॥

अर्थ—या दोहोंहून वेगळीं अशीं जीं निंद्य कर्म आहेत तीं करूं
नकोस. जे कोणी ब्राह्मण आमच्याही पेक्षां ज्ञानानें श्रेष्ठ आहेत ते
ब्राह्मण आपल्या घरीं आले असतां त्यांना आसन वेगरे देऊन जेणेंक-
रून त्यांचे श्रम दूर होतील तसें कर. श्रद्धेनें त्यांना देत जा. कदाचित्
श्रद्धा नसली तरी सुद्धां द्रव्य देत जा, कारण श्रद्धा हें अंग आहे व दान
हें प्रधान आहे, व अंग नसलें तरी प्रधानाचा त्याग करूं नये. मन
प्रसन्न करून द्यावें. लज्जेनें द्यावें. भीतीनें द्यावें. ज्ञानपूर्वक द्यावें. हे
शिष्या, मला सोडून तूं एकटा कोठें दूर देशीं गेलास, आणि तेथें जर
तुला भगवंताचें यज्ञादिक आराधनामध्ये कोठें संशय आला, अथवा
कर्मांगाचें आचरण करण्यामध्ये संशय आला ॥ ३ ॥

ये तत्र ब्राम्हणाः सम्मर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तत्र वर्त्तेरन् । तथा तत्र वर्त्तेथाः । अथाभ्याख्यातेषु । ये तत्र ब्राम्हणाः सम्मर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तेषु वर्त्तेरन् । तथा तेषु वर्त्तेथाः । एष आदेशः । एष उपदेशः । एषा वेदोपनिषत् । एतदनुशासनम् । एवमुपासितव्यम् । एवमुच्चैतदुपास्यम् ॥ ४ ॥ स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् तानि त्वयोपास्यानि विचिकित्सा वा स्यान्तेषु वर्त्तेरन् सप्त च ॥ इत्येकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अद्वैतटीका—तार्हि ये तत्र तस्मिन् देशे काले वा सम्मर्शिनः विचारक्षमाः युक्ताः कर्मणि अभियुक्ताः आयुक्ताः अपरप्रयुक्ताः अलूक्षाः अरूक्षा अक्रूरमतयः धर्मकामाः अदृष्टार्थिनः अकामहताः ब्राम्हणाः स्युः ते यथा तत्र तस्मिन् कर्मणि वर्त्तेरन् तथा त्वमपि तत्र वर्त्तेथाः वर्त्तेस्व । अथ अभ्याख्यातेषु केनचिदभ्युक्तदोषेण संदिह्यमानेन संयोजितेषु ये तत्र सम्मर्शिनः युक्ताः आयुक्ताः अलूक्षाः धर्मकामाः ब्राम्हणाः स्युः ते यथा तत्र वर्त्तेरन् तथा तत्र वर्त्तेथाः । एषः आदेशः विधिः । एषः पुत्रादीनां उपदेशः कर्त्तव्यः । एषा वेदोपनिषत् वेदरहस्यं । एतत् अनुशासनं ईश्वरवचनं । एवं यथोक्तं सर्वं उपासितव्यं कर्त्तव्यं । च एवं एतत् उपास्यं उ उपास्यमेव ॥ ४ ॥ इत्येकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अर्थ—तर त्या प्रसंगी (अथवा त्या ठिकाणी) विचारी, कर्म करणारे, दुसऱ्यांनीं कर्म करावयास लावलेले, शांत बुद्धि असलेले, कामार्थीन नसलेले असे ब्राम्हण त्या संशययुक्त कर्माविषयीं जसे वागत असतील तसा तूं वाग. जे सदोष असतील त्यांच्याशीं विचारी, कर्म करणारे, दुसऱ्यांनीं कर्म

करावयास लावलेले, व शांत बुद्धि असलेले, कामाधीन नसलेले असे ब्राह्मण जसे वागत असतील तसा तूं वाग. हा विधि आहे. हा पुत्रादिकांना उपदेश आहे. हें वेदरहस्य आहे. हें ईश्वराचें वचन आहे. ह्याप्रमाणें वागावें. ह्याप्रमाणें वागणूक करावी ॥ ४ ॥ ह्याप्रमाणें अकरावा अनुवाक संपला ॥ ११ ॥

द्वैतटीका—तत्र तदा ये ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः विमर्शकारिणः युक्ताः योगयुक्ताः आयुक्ताः स्वधर्मानुष्ठानाग्रहयुक्ताः अलूक्षाः प्रश्नेकृते कोपरहिताः धर्मकामाः अदृष्टार्थिनः ते महात्मानः तत्र तव विचिकित्सिते कर्मणि वृत्ते वा यथा च ते वर्तेरन् तथा तत्र वर्तेथाः । अथ अर्थातरे अभ्याख्यातेषु निदितेषु विचिकित्सा स्यात् तत्र ये ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः युक्ताः आयुक्ताः अलूक्षाः धर्मकामाः स्युः यथा तेषु ते वर्तेरन् तथा तेषु वर्तेथाः । एषः आदेशः इयमाज्ञाहरेः । न केवलमाज्ञा किंतु एषः उपदेशः । अपि तु एषा वेदोपनिषत् वेदरहस्यं । एतत् अनुशासनं शिक्षा । एवं उपासितव्यं प्रागुक्तसत्यत्वादिकमवश्योपास्यमिति द्विरुक्त्यावधारयति ॥ एवमिति ॥ एवं एतत् उ च एव उपास्यं ॥ ४ ॥ इत्येकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अर्थ—तर तेथें विचारानें वागणारे, योग करणारे, आपल्या कर्माचें अनुष्ठान करण्यामध्ये तत्पर रहाणारे, प्रश्न केला असतां राग न आणणारे, धर्माची इच्छा करणारे, असे जे मोठमोठे विद्वान असतील ते जसे आचरण करतील तसे तूही आचरण कर. तसेंच निदित कर्माविषयीही, विचारानें वागणारे, योग करणारे, आपल्या कर्माचें अनुष्ठानांत तत्पर रहाणारे, धर्माची इच्छा करणारे, प्रश्न केला तर राग न आणणारे, असे जे मोठमोठे विद्वान असतील, ते जसे आचरण करीत असतील तसे तूं आचरण करीत जा. ही ईश्वराची आज्ञा आहे. केवळ ईश्वराची आज्ञा आहे येवढेंच नव्हे, तर हा वेदांत सांगितलेला उपदेश आहे. हे वेदाचें रहस्य आहे. ही शिक्षा आहे. अशा रीतीनें उपासना करावी. [पूर्वी

सांगितलेली सत्यत्वादिकांची उपासना करावी हें निश्चयानें सांगण्याकरितां दुसऱ्यानें सांगतों.] ह्याप्रमाणें उपासना करावी ॥ ४ ॥ ह्याप्रमाणें अकरावा अनुवाक संपला ॥ ११ ॥

शन्नो मित्रः शं वरुणः । शन्नो भवत्वर्थ्यमा । शन्न इन्द्रो बृहस्पतिः । शन्नो विष्णुरुरुक्रमः । नमो ब्रम्हणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रम्हासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रम्हावादिषम् । ऋतमवादिषम् । सत्यमवादिषम् । तन्मामावीत् । तद्वक्तारमावीत् । आवीन्माम् । आवीद्वक्तारम् ॥ १ ॥ सत्यमवादिषं पञ्च च ॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥ इति द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

टीका—शांत्या विद्या उपक्रम्य समापिता तामेव विघ्ननिवृत्तौ शक्तेतिभावेन तां अंतेऽपि पठति ॥ शन्नो मित्र इति ॥ मित्रः नः अस्माकं शं सुखप्रदो भवतु । वरुणः नः अस्माकं शं सुखप्रदो भवतु । अर्थ्यमा सूर्यः नः अस्माकं शं सुखप्रदो भवतु । इंद्रः नः अस्माकं शं सुखप्रदो भवतु । बृहस्पतिः नः अस्माकं शं सुखप्रदो भवतु । उरुक्रमः विष्णुः नः शं सुखप्रदो भवतु । ब्रम्हणे चतुर्मुखाय नमः अस्तु । हे वायो ते तुभ्यं नमः अस्तु । त्वं एव प्रत्यक्षं ब्रम्ह असि । त्वां एव प्रत्यक्षं ब्रम्ह अवादिषं उपदिष्टं । ऋतं यथार्थविज्ञानव्रतं अवादिषं । सत्यं यथार्थज्ञानपूर्वककर्तारं अवादिषं । तत् वायुरूपं ब्रम्ह मां श्रोतारं आवीत् रक्षितवान् । तत् वक्तारं विद्योपदेष्टारं आवीत् । मां आवीत् । वक्तारं आवीत् । ॐ शांतिः शांतिः शांतिः । इति द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

अर्थ—[शांतिपाठ म्हणून ब्रम्हविद्येला आरंभ करून ती संपविली, तोच शांतिपाठ विघ्नांचा नाश होण्यासाठीं शेवटींही म्हणतों.] मित्रदेव आम्हाला सुखकारक होवो. वरुण आम्हाला सुखकारक होवो. अर्थ्यमा देव आम्हाला सुखकारक होवो. इंद्र आम्हाला सुखकारक होवो. बृहस्पति

आम्हाला सुखकारक होवो. विष्णु आम्हाला सुखकारक होवो. ब्रम्ह-
देवाला नमस्कार असो. हे वायु, तुला नमस्कार असो. तूंच प्रत्यक्ष ब्रम्ह
आहेस. तूंच प्रत्यक्ष ब्रम्ह आहेस असे बोललो. तूं यथार्थज्ञानवान् आहेस
असे मी बोललो. तूं खरे जाणून तसे वागणारा आहेस असे मी बोललो.
त्या ब्रम्हाने माझे रक्षण केले. त्या ब्रम्हाने गुरूचे रक्षण केले. माझे रक्षण
केले. गुरूचे रक्षण केले. शांति असो, शांति असो, शांति असो ॥ १ ॥
ह्याप्रमाणे बारावा अनुवाक संपला ॥ १२ ॥

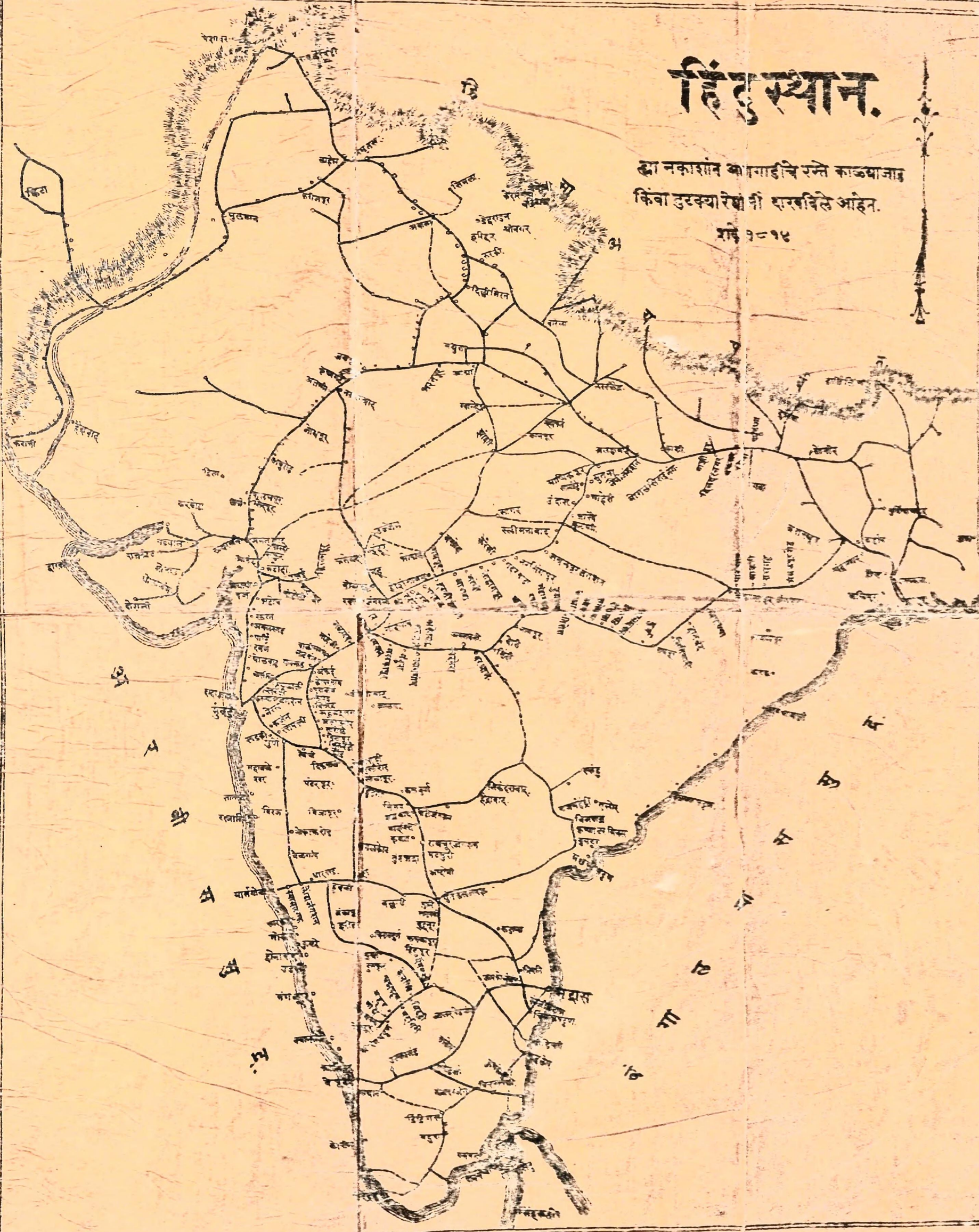
शन्नः शीक्षा सह नौ यच्छन्दसां भूः स यः पृथिव्यो-
मित्यृतञ्चाहं वेदमनूच्य शन्नो द्वादश ॥ १२ ॥ शन्नो मह
इत्यादित्यो नो इतराणि त्रयोविंशतिः ॥ २३ ॥ हरिः ॐ
॥ शन्नो वक्तारम् ॥ इति शीक्षाध्यायः ॥ १ ॥

उत्तर

हिंदुस्थान.

ह्या नकाशांत आगाडीचे रजे काळबाजात किंवा दुसक्यारेषा नी दाखविले आहून.

शके १८९६

दक्षिण

वेदांतग्रंथ.

परमेश्वराचें ज्ञान करून घेण्याची ज्यांस इच्छा आहे अशा
योग्य साहज्याकरिता खाली लिहिलेले ग्रंथ.

संस्कृत टीका व मराठी अर्थ व समजुतीच्या दिवा खोसाहित.

१०० सा० व्यंकटराव रामचंद्र शर्मांनी तयार केलेले.

कि० आ० ८० ख०.

ईशोपनिषत्		८८	८९
कैशोपनिषत्		८८	८९
काठकोपनिषत् (अध्याय १ व्या व २ रा)		८१२	८९
प्रश्नोपनिषत्		८१२	८९
मुंडकोपनिषत्		८१२	८९
मांडूकीयनिषत्		९	८९
तैत्तिरीयोपनिषत् (शिक्षावल्ली)		९	८९
तैत्तिरीयोपनिषत् (ब्रह्मसंहिता)		८१२	८९
तैत्तिरीयोपनिषत् (सुगुणवल्ली)		८८	८९
ऐतरेयोपनिषत्		८१२	८९
उद्देश्योपनिषत् (पयाठक ४ था, ५ वा, ६ वा, ७ वा व ८ वा)		२००१२	८९
बृहदारण्यकोपनिषत् (अध्याय ३ था, ५ वा, व ६ वा)		२००१२	८९
भारवणीयनिषत्			
श्वेताश्वतरोपनिषत्			
मैत्रुयुपनिषत्			
योगसूत्र (योगधियाद, साधनशाद, विमूढियाद)		२१२	८९
अन्नसूत्र			
गीता			
वेदांतसार		१८८	८९
पंचदशी			

सर्दहू बुकाच्या किंवा ज्ञान येवकल्याची केलेल्या इतर मराठी व इंग्लिश बुकाच्या इतरक प्रतीच्या टेंडल वेळेर ग्रंथकारांच्या नांवाचा शिक्का माकड विकण्याची पूर्वीसामुन शिंदेबाट टेंडिलेली आहे, आणि शिक्का वगळेली परत आदळण्यास तिजवरक कावद्याप्रमाणे तजवीज करण्यात देईल.

पुणे पेंठ बुकशर,
पर नंबर ५२६.

गंगाधर मोरेथार जोशी,
दिसवतु व्यंकटराव रामचंद्र.

